ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΡΑΤΟΣ

Τέταρτη έκδοση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2001

Β΄. Η ΚΡΑΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

1. ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Πρωτοβυζαντινή περίοδος

Ο τομέας της διοικήσεως και, όπως θα δούμε αργότερα, ο τομέας των δημοσίων οικονομικών, είναι οι τομείς με τους οποίους η οργάνωση του βυζαντινού κράτους στην πρώτη περίοδο της ιστορίας του, συνάπτεται πιο άμεσα και πιο στενά με το μεταρρυθμιστικό έργο του Διοκλητιανού όπως τούτο συμπληρώθηκε με τα μέτρα του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Χαρακτηριστικά των μεταρρυθμίσεων των αυτοκρατόρων που αναφέραμε, είναι η ενίσχυση της αυτοκρατορικής εξουσίας, η συγκεντρωτικότητα της διοικήσεως και η γραφειοκρατική της οργάνωση.

Η αρχή του Διοκλητιανού και του Μεγάλου Κωνσταντίνου φέρει εμφανή τα δείγματα της τάσης να ενισχυθεί με κάθε τρόπο το αυτοκρατορικό κύρος και να αυξηθεί η δύναμη του αυτοκράτορα. Οι αρμοδιότητες της συγκλήτου περιορίζονται στο ελάχιστο. Οι διάφοροι κλάδοι της διοικήσεως είναι ανεξάρτητοι ο ένας από τον άλλο. Η δικαιοδοσία του κάθε κλάδου της διοικήσεως καθορίζεται με κάθε λεπτομέρεια και σαφήνεια και απαγορεύεται η οποιαδήποτε υπέρβασή της. Η στρατιωτική και η πολιτική εξουσία καθώς και η κεντρική και περιφερειακή διοίκηση χωρίζονται η μια από την άλλη. Στην κορυφή της πυραμίδας που σχηματίζουν οι διάφορες κρατικές υπηρεσίες, μόνος συντονιστής του τεράστιου κρατικού μηχανισμού είναι ο ίδιος ο αυτοκράτορας, που από το Βυζάντιο διοικεί τις απέραντες εκτάσεις της αυτοκρατορίας[1].

Κεντρική διοίκηση

Την κεντρική διοίκηση του κράτους ασκούσε συγκρότημα υπηρεσιών με επικεφαλής το *μάγιστρο των οφφικίων* (magister officiorum).

1. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 609-610.

Οι υπηρεσίες αυτές ήταν κατανεμημένες σε τέσσερα γραφεία (scrinia) το scrinium memoriae, epistolarum, libellorum και dispositionum, των οποίων οι προϊστάμενοι λέγονταν επίσης *μάγιστροι* (magistri)[2].

Ο μάγιστρος των αναφορών (magister memoriae) σημείωνε τις αυτοκρατορικές παρατηρήσεις (adnotationes) στο περιθώριο των διαφόρων εγγράφων και απαντούσε εκ μέρους του αυτοκράτορα στις αιτήσεις που υποβάλλονταν σ' εκείνον.

Ο μάγιστρος των επιστολών (magister epistolarum) διοικούσε το γραφείο συντάξεως των αυτοκρατορικών απαντήσεων στα έγγραφα ξένων ηγεμόνων και στις αναφορές των επαρχιακών αντιπροσωπειών. Το γραφείο αυτό ήταν διαιρεμένο σε δύο τμήματα: το ελληνικό και το λατινικό, ανάλογα με τα έγγραφα που έπρεπε να συντάσσονται στην ελληνική ή τη λατινική.

Ο μάγιστρος των αιτήσεων (magister libellorum) ασχολούνταν κυρίως με τις προσφυγές κατά δικαστικών αποφάσεων και τις αιτήσεις για επίλυση απποριών νομικής φύσης.

Ο κόμης, τέλος, του προγράμματος (comes dispositionum) ήταν προϊστάμενος του ομώνυμου γραφείου. Αποστολή του ήταν ο καθορισμός του προγράμματος κατά τις μετακινήσεις του αυτοκράτορα και η λήψη των σχετικών μέτρων[3].

Ζητήματα σχετικά με την εθιμοτυπία των αυλικών τελετών και αυτοκρατορικών ακροάσεων ρύθμιζε η υπηρεσία ακροάσεων (officium admissionum), που προϊστάμενός της ήταν ο μάγιστρος ακροάσεων (magister admissionum). Ο μάγιστρος των οφφικίων ασκούσε άμεση εποπτεία στην υπηρεσία αυτή, επέβλεπε επιπλέον το σώμα των διερμηνέων, κι υποδεχόταν τις ξένες πρεσβείες.

Στο μάγιστρο των οφφικίων υπαγόταν ακόμη και το αυτοκρατορικό ταχυδρομείο (cursus publicus), με το οποίο, εκτός άλλων, ταξίδευαν και τα μέλη των ξένων πρεσβειών, ευθύς μόλις έμπαιναν στο βυζαντινό έδαφος.

Στο μάγιστρο των οφφικίων υπάγονταν και οι *σχολές,* τα τάγματα δηλαδή της αυτοκρατορικής φρουράς. Και σ' αυτόν επίσης κατά περίεργο τρόπο, ανήκε και η εποπτεία των συνόρων και ο έλεγχος των εκεί διοικητών (δουκών)[4].

Από τα τέλη του 4ου αιώνα στη δικαιοδοσία του μαγίστρου των οφφικίων περιήλθαν και τα κρατικά εργαστήρια κατασκευής όπλων,

2. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 613.
3. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 613-14.
4. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 614.

από τα οποία δεκαπέντε ευρίσκονταν στο ανατολικό τμήμα του κράτους.

Εκείνο, όμως, που καθιστούσε το μάγιστρο των οφφικίων ιδιαίτερα ισχυρό, ήταν η θέση του σαν προϊσταμένου των agentes in rebus, με τους οποίους μπορούσε να επιβλέπει όλη τη διοίκηση, τόσο του κέντρου όσο και των επαρχιών. Το σώμα (schola) των agentes in rebus ήταν αυστηρά ιεραρχημένο και οι agentes αφού προάγονταν σε διαρκώς ανώτερους βαθμούς, προορίζονταν τέλος να καταλάβουν καίριες και υπεύθυνες θέσεις ως προϊστάμενοι των οφφικίων των βικαρίων και των αρχόντων των επαρχιών. Ο αριθμός των υπαλλήλων αυτών ξεπερνούσε τους χίλιους διακόσιους και μ' αυτούς η κεντρική διοίκηση, και άρα και ο αυτοκράτορας, ήταν σε θέση να πληροφορείται επακριβώς τα διατρέχοντα στις επαρχίες[5].

Συμβούλιο στέμματος (sacrum consistorium).

Τις σπουδαιότερες αποφάσεις του έπαιρνε ο αυτοκράτορας σε συνεργασία με το συμβούλιο του στέμματος (sacrum consistorium). Σ' αυτό μετείχαν ανώτατοι αυτοκρατορικοί υπάλληλοι και ενίοτε και άλλοι συγκλητικοί. Τα μόνιμα μέλη του συμβουλίου λέγονταν *κονσιστοριανοί κόμητες* (comites consistoriani). Τους γραμματείς (notarii) και το λοιπό προσωπικό του συμβουλίου έδινε το σώμα των νοταρίων (schola notariorum) που για προϊστάμενο είχαν τον *πριμικήριο των νοταρίων* (primicerius notariorum)[6].

Οι συνεδριάσεις του συμβουλίου λέγονταν σιλέντιον (silentium), επειδή αυτοί που μετείχαν σ' αυτό έρχονταν κυρίως για να ακούσουν τις αποφάσεις του αυτοκράτορα – όχι για να μιλήσουν. Τις συνεδριάσεις όπου παρίσταντο και συγκλητικοί τις χαρακτήριζαν σαν σιλέντιον και κομβέντον (silentium et conventum)[7].

Αργότερα, με την αδιάπτωτη εξέλιξη που χαρακτηρίζει τη βυζαντινή ορολογία, σιλέντιο ονομαζόταν το συμβουλευτικό σώμα που εκτάκτως συγκαλούσε ο αυτοκράτορας σε κρίσιμες περιστάσεις, ενώ κονσιστώριο σήμαινε απλώς την παρουσίαση των ανώτατων κρατικών αξιωματούχων στον αυτοκράτορα, σύμφωνα με την εθιμοτυπία των μεγάλων αυλικών εορτών[8].

5. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 615.

6. J.B. Bury, Later Empire I. 22 κ.ε. – E. Stein, Histoire I. 1. 111.

7. Ιω. Μαλάλας 438. 23: «γενομένου σιλεντίου κομβέντου». – Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 1. 92. (422. 11, 433. 5): «σιλέντιον και κομέντον (=κομβέντον)».

8. Θεοφάνης 246. 13 κ.ε. σε συνδυασμό προς 246. 24. – Θεοφάνης 408. 32. – Η πλήρης τεχνική έκφραση είναι: «ἵστασθαι κονσιστώριον»· βλ. Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 218. 18, 226. 18.

Αυτοκρατορική γραμματεία

Με τον όρο αυτό εννοούμε την αυτοκρατορική υπηρεσία που αποστολή είχε τη διατύπωση της αυτοκρατορικής βουλήσεως με το κατάλληλο για κάθε περίπτωση έγγραφο και τη διεκπεραίωση του τελευταίου[9].

Κατά την Πρωτοβυζαντινή εποχή η εργασία της αυτοκρατορικής γραμματείας ήταν κατανεμημένη μεταξύ του *κοιαίστωρος του ιερού παλατίου* (quaestor sacri palatii), των *αντιγραφέων,* προϊσταμένων των διαφόρων γραφείων (magistri scriniorum) και του τμήματος (schola) των υπογραφέων, δηλ. των *νοταρίων* και *εισηγητών* (notarii, referendarii) των οποίων προΐστατο ο *προϊστάμενος των νοταρίων* (primicerius notariorum)[10].

Έργο του κοιαίστωρος ήταν η επεξεργασία των νομικής φύσεως ζητημάτων. Επεξεργαζόταν αιτήσεις ιδιωτών ή αρχών, των οποίων η ικανοποίηση απαιτούσε νομοθετική ρύθμιση. Φρόντιζε επίσης για την καλή τήρηση της επετηρίδας (laterculum minus) ορισμένων υπαλληλικών θέσεων των οποίων η πλήρωση γινόταν με πρότασή του και, ανέλαβε, από τον 6ο αι., την ανθυπογραφή (adnotatio) των αυτοκρατορικών διαταγμάτων[11].

Οι αντιγραφείς (magistri scriniorum) προΐσταντο των τεσσάρων γραφείων της αυτοκρατορικής γραμματείας: επιστολών (epistolarum graecarum και latinarum)[12], παρατηρήσεων που γράφονταν στις προς τον αυτοκράτορα αιτήσεις (adnotationes)[13], αιτήσεων και δικών (libellorum), που ήταν αρμόδιο για τις υποθέσεις (cognitiones) που εισάγονταν πρωτοδίκως στο αυτοκρατορικό δικαστήριο καθώς και για τις σχετικές με αυτές αιτήσεις[14].

Το τρίτο μέρος της αυτοκρατορικής γραμματείας αποτελείτο από το τμήμα των υπογραφέων (schola notariorum), που εκτελούσαν χρέη γραφέων, είχαν όμως και τη φροντίδα της επετηρίδας των ανώτερων στρατιωτικών και πολιτικών αξιωματούχων του κράτους (laterculum majus). Μικρό τμήμα εκλεκτών υπογραφέων, αποσπασμένων στην ιδιαίτερη αυτοκρατορική υπηρεσία, εκαλούντο ρεφερενδάριοι (referendarii). Αυτοί όμως εξαφανίζονται από τον 6ο αι.[15].

9. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 145.
10. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 145.
11. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 146.
12. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 148.
13. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 148.
14. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 147.
15. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 148 κ.ε.

Μεταγενέστερα όσοι έμπιστοι υπογραφείς υπηρετούσαν στο consistorium principis (αυτοκρατορικό συμβούλιο) και τηρούσαν τα απόρρητα πρακτικά του, ονομάστηκαν *ασηκρήτες* (notarii) a secretis, και είχαν επικεφαλής τον *πρωτοασηκρήτι* (proto a secretis)[16].

Η θέση τους ήταν σπουδαία και ανάλογα αυξημένο ήταν και το κύρος του προϊσταμένου τους, που κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή αποκτά ιδιαίτερη σπουδαιότητα[17].

Ανακτορική υπηρεσία

Τα ανάκτορα, το Ιερόν Παλάτιον (sacrum palatium) είχαν την ιδιαιτέρα τους υπηρεσία, της οποίας προΐστατο κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή ο *καστρήνσιος* (castrensis).

Η αυτοκρατορική υπηρεσία περιελάμβανε δύο *ταβουλαρίους,* λογιστάς δηλ. του αυτοκράτορος και της αυτοκράτειρας, γραμματείς (chartularii), βοηθούς (adiutores), γραφείς (scriniarii) και παντοειδείς τεχνίτες.

Η προσωπική υπηρεσία του αυτοκράτορος περιελάμβανε τους αρμόδιους για τη διοίκηση του αυτοκρατορικού ενδιαιτήματος (sacrum cubiculum) και του αυτοκρατορικού βεστιαρίου (sacra vestis). Υπάλληλος προϊστάμενος της υπηρεσίας αυτής ήταν ο *πραιπόζιτος του ιερού βεστιαρίου* (praepositus sacri cubiculi), που κατ' απομίμηση ασιατικών συνηθειών ήταν κατά κανόνα ευνούχος.

Άμεσος υφιστάμενος και αντιπρόσωπος του πραιποζίτου του ιερού κουβουκλείου ήταν ο *πριμικήριος του ιερού κουβουκλείου* (primicerius sacri cubiculi), γνωστός ως *παρακοιμώμενος,* προϊστάμενος των ευνούχων *(βεστιαριτών)* της ιδιαιτέρας υπηρεσίας του αυτοκράτορα[18].

Διοίκηση Κωνσταντινουπόλεως

Η Ρώμη και η Κωνσταντινούπολη ήταν έξω από την αρμοδιότητα των επάρχων. Η κάθε μια από τις δύο αυτές πόλεις ανήκε στην αρμοδιότητα άλλου ανώτατου υπαλλήλου, του *επάρχου της πόλης* (praefectus urbi) της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης αντίστοιχα.

Ο έπαρχος της πόλεως ερχόταν στην ιεραρχία αμέσως μετά τον έπαρχο των πραιτωρίων. Ήταν αρχηγός της συγκλήτου. Επειδή ήταν υπεύθυνος για την τήρηση της τάξης στην πόλη του, είχε υπό τις διαταγές του την αστυνομία που τη διοικούσε ο *νυκτέπαρχος* (praefectus

16. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 149 κ.ε.
17. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 150-151.
18. J.B. Bury, Later Empire I. 33 σημ. 2.

vigilum). Εκτός από αυτό ο έπαρχος της πόλεως όφειλε να φροντίζει για την καλή λειτουργία και συντήρηση των υδραγωγείων της πόλης και να εποπτεύει την αγορά και τις εμπορικές συναλλαγές. Τέλος, ήταν υπεύθυνος για τον ανεφοδιασμό της πόλης σε σιτάρι και επέβλεπε τα συστήματα (collegia) των εμπόρων και τεχνιτών[19].

Περιφερειακή διοίκηση

Επαρχότητες

Η παλαιότερη ρωμαϊκή διοικητική διαίρεση του κράτους σε μεγάλες περιφέρειες, που διοικούνταν είτε από τη σύγκλητο είτε από αυτοκρατορικούς επιτρόπους δεν υφίσταται πλέον. Το κράτος διαιρείται τώρα σε λίγες, πολύ μεγάλες όμως, διοικητικές περιφέρειες που λέγονται *επαρχότητες* (praefecturae praetorio). Στα τέλη του 4ου αιώνα οι επαρχότητες αυτές είναι τέσσερις: η επαρχότητα της Γαλατίας, που περιελάμβανε τη Βρεττανία, Γαλατία, Ισπανία, και Β.Δ. Αφρική˙ η επαρχότητα του Ιλλυρικού, Ιταλίας και Αφρικής, που περιελάμβανε την Αφρική, Ιταλία και το Β.Δ. τμήμα του Ιλλυρικού, δηλαδή Δαλματία και Νορικόν˙ η επαρχότητα του Ιλλυρικού με τη Δακία και τη Μακεδονία, στην οποία υπαγόταν και ο κυρίως ελληνικός χώρος, και τέλος η μεγαλύτερη από όλες, η επαρχότητα της Ανατολής με τη Θράκη, τις ασιατικές περιοχές του κράτους και τη Συρία, Παλαιστίνη και Αίγυπτο[20].

Επικεφαλής κάθε επαρχότητας ήταν ο *έπαρχος των πραιτωρίων* (praefectus praetorio), που στα χέρια του όμως είχε μόνο την πολιτική διοίκηση της επαρχότητάς του. Κάθε μια από τις επαρχότητες που αναφέραμε, περιελάμβανε περισσότερες από μια *διοικήσεις*. Οι επαρχότητες του ανατολικού τμήματος του κράτους περιελάμβαναν: η επαρχότητα του Ιλλυρικού τις διοικήσεις Δακίας και Μακεδονίας και η επαρχότητα της Ανατολής τις διοικήσεις Θράκης, Ασίας, Πόντου, Ανατολής και Αιγύπτου.

Οι επικεφαλής των *διοικήσεων* ήταν πολιτικοί κι αυτοί άρχοντες και ονομάζονταν *βικάριοι* (vicarii), εκτός από τον επικεφαλής της Ανατολής που λεγόταν *κόμης* (comes Orientis) και της Αιγύπτου που λεγόταν *αυγουστάλιος* (praefectus augustalis).

Οι διοικήσεις, τέλος, υποδιαιρούνταν σε επαρχίες, που τις κυβερνούσαν άρχοντες ονομαζόμενοι στις λατινόφωνες πηγές χωρίς διάκριση iudices, consulares, correctores, praesides ή rectores. Εξαίρεση εδώ

19. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 612-613.
20. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 610-11.

αποτελούσαν η επαρχία Αχαΐας που την κυβερνούσε ένας *ανθύπατος* (proconsularis)[21].

Η διοικητική ιεραρχία, όπως τη διαγράψαμε πιο πάνω, δεν ετηρείτο αυστηρά: Οι έπαρχοι επικοινωνούσαν απ' ευθείας με τους άρχοντες των επαρχιών, και το ίδιο έκανε συχνά κι ο αυτοκράτορας. Τέλος η διοίκηση της Ασίας (και στη Δύση της Αφρικής) είχανε μια κάποια αυτονομία, και οι σχέσεις τους με τις επαρχότητές τους ήταν κάπως χαλαρές. Ανώτεροι ανάμεσα στους επάρχους θεωρούνταν ο της Ανατολής και ο του Ιλλυρικού, Ιταλίας και Αφρικής, επειδή είχαν την έδρα τους αντίστοιχα στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη. Ο έπαρχος της Γαλατίας, Βρεττανίας, Ισπανίας και Β.Δ. Αφρικής καθώς και ο έπαρχος του Ιλλυρικού έρχονταν σε δευτερότερη κάπως μοίρα[22].

Οι έπαρχοι πραιτωρίων ήταν οι ανώτατοι πολιτικοί υπάλληλοι του κράτους. Οι εξουσίες και οι αρμοδιότητές τους ήταν πολλαπλές. Συγκέντρωναν στα χέρια τους διοικητικές, οικονομικές, δικαστικές και, προκειμένου για μικρά ζητήματα, νομοθετικές ακόμη αρμοδιότητες.

Οι κυβερνήτες των επαρχιών διορίζονταν με υπόδειξή τους και απολύονταν απ' αυτούς – με την έγκριση, βέβαια, του αυτοκράτορα. Στους επάρχους των πραιτωρίων υποβάλλονταν και συγκεντρώνονταν οι διοικητικές αναφορές και εκθέσεις των βικαρίων και των κυβερνητών των επαρχιών.

Οι έπαρχοι πραιτωρίων είχαν ιδιαίτερη οικονομική υπηρεσία, την *άρκα* (arca praefectoria), που φροντίδα της είχε την πληρωμή και τον ανεφοδιασμό σε τρόφιμα των στρατευμάτων. Στα εκστρατευτικά σώματα τις ανάλογες αρμοδιότητες αναλάμβανε ειδικός αξιωματούχος, ο *έπαρχος του στρατοπέδου.*

Οι έπαρχοι χρησίμευαν για ανώτατο αναθεωρητικό δικαστήριο και δίκαζαν ανέκκλητα τις εφεσιβαλλόμενες αποφάσεις των κατωτέρων δικαστηρίων.

Ο έπαρχος πραιτωρίων Ανατολής προκαλούσε τη λήψη απαραίτητων νομοθετικών μέτρων και την έκδοση των αντίστοιχων διαταγμάτων, που μάλιστα απευθύνονταν σ' αυτόν, ως τον επικεφαλής της όλης πολιτικής διοικήσεως στην επαρχότητά του. Μόνο η διοίκηση των στρατιωτικών υποθέσεων έμενε έξω από τις αρμοδιότητές του, επειδή, όπως τονίσαμε ήδη, ο έπαρχος ήταν πολιτικός και μόνο υπάλληλος[23].

21. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 611.

22. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 612. Ο έπαρχος «Ιλλυρικού» στον οποίο υπάγονταν Δακία και Μακεδονία, πρέπει να διακρίνεται από τον έπαρχο «Ιλλυρικού, Ιταλίας και Αφρικής».

23. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 612-613.

Εξέλιξη διοικήσεως

Από την πρώιμη στη μέση βυζαντινή περίοδο

Το σύστημα διοικήσεως των πρώτων χρόνων του Βυζαντίου είχε το μεγάλο μειονέκτημα πως ήταν πολύ δυσκίνητο και άκαμπτο και πως συσσώρευε στους ώμους ενός προσώπου πολλά καθήκοντα, που η παρακολούθησή τους δεν ήταν ευχερής. Ειδικότερα στην επαρχιακή διοίκηση, ο χωρισμός της πολιτικής και της στρατιωτικής διοικήσεως προκαλούσε αντιζηλίες ανάμεσα στη στρατιωτική και την πολιτική εξουσία που απέβαιναν ζημιογόνες για την καλή διοίκηση και άμυνα των επαρχιών.

Για τους λόγους αυτούς διπλό φαινόμενο παρουσιάζεται από τον 6ο αιώνα. Αφ' ενός χειραφετούνται οι επί μέρους υπηρεσίες κάθε κλάδου διοικήσεως και τείνουν στη δημιουργία πολλών αυτόνομων υπηρεσιών, με περιορισμένες η κάθε μια αρμοδιότητες, και αφ' ετέρου συνεχίζεται κι εφαρμόζεται τώρα συνειδητά η εγκατάλειψη της αρχής των χωριστών εξουσιών και η επιστροφή στις ενωμένες εξουσίες.

Οι πρώτες αρχές της δεύτερης από τις τάσεις που αναφέραμε, εμφανίζονται ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της ζωής του βυζαντινού κράτους. Σ' ορισμένες επαρχίες του κράτους, π.χ. στην Ισαυρία και Αραβία, για να περιοριστούμε στο ανατολικό τμήμα, ο κυβερνήτης συγκεντρώνει στα χέρια του και τις δύο εξουσίες, τη στρατιωτική και την πολιτική. Κατά τον 6ο αιώνα το φαινόμενο τούτο επεκτείνεται και στη Θηβαΐδα και την κυρίως Αίγυπτο.

Τα μέτρα αυτά, που αποτελούν το πρώτο βήμα για τη στρατιωτικοποίηση της κρατικής διοικήσεως, συστηματοποιούνται από την εποχή του Ιουστινιανού Α'. Με αλλεπάλληλα διατάγματα που εκδόθηκαν ανάμεσα στα έτη 535 και 538-9 και μερικές τροποποιήσεις που έγιναν τα έτη 548 και 553, στρατιωτικοποιήθηκε η διοίκηση στις επαρχίες Θράκη, Λυκαονία, κομητεία Ανατολής, Πόντο, Καππαδοκία, Αρμενία III, Αραβία, Παλαιστίνη, Λιβανησία, Φοινίκη, Αίγυπτο, Αυγουσταμνίκα, Αρκαδία και Θηβαΐδα[24].

Επιπλέον ο Ιουστινιανός δημιούργησε μια νέα πολιτική και στρατιωτική διοίκηση, την quaestura Justiniana exercitus, όπως την ονόμασε, που περιελάμβανε τις περιοχές της Κάτω Μοισίας και Μικρής Σκυθίας στον Δούναβη, ακόμη όμως την Καρία, Κύπρο και τις Κυκλάδες. Σκοπός της παράδοξης αυτής διοικητικής συνθέσεως ήταν, προφανώς, η ενίσχυση των εξασθενημένων από τις συχνές βαρβαρικές

24. J. Karayannopulos, Themenordnung 48, 64, 65.

επιδρομές παραδουνάβιων επαρχιών με τα εισοδήματα των άλλων πλούσιων επαρχιών που αναφέρονται στο νόμο[25].

Με τα μέτρα αυτά του Ιουστινιανού συστηματοποιούνται νέες αρχές στη διοίκηση του κράτους, αρχές που όπως είπαμε, αναφαίνονται σποραδικά ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. και που ολοκληρούμενες αργότερα θα αποτελέσουν τη χαρακτηριστική όψη του Βυζαντίου κατά την εποχή που ακολουθεί[26].

Μεσοβυζαντινή περίοδος

Κύρια χαρακτηριστικά της διοικήσεως του κράτους, όπως την εκθέσαμε προηγουμένως, ήταν αφ' ενός η αυστηρή διάκριση των δύο εξουσιών, της στρατιωτικής και της πολιτικής, και αφ' ετέρου η ύπαρξη στη διοίκηση δύο ή τριών κλάδων με αυστηρή ιεράρχηση και πολλές ο καθένας αρμοδιότητες. Με τα μέτρα του Ιουστινιανού εισάγονται συστηματικά πλέον μεταβολές που θα αλλάξουν εκ βάθρων το παλαιό σύστημα και θα προσδώσουν νέα διοικητική όψη στην αυτοκρατορία.

Κεντρική διοίκηση

Η κεντρική διοίκηση υφίσταται κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή συνεχείς μεταβολές. Στη θέση των ενιαίων υπηρεσιών υπεισέρχονται τώρα άλλες υπηρεσίες με περιορισμένη αυτονομία. Ο μάγιστρος των οφφικίων εξαφανίζεται. Τις σχετικές με το κρατικό ταχυδρομείο (οξύς δρόμος, cursus publicus) αρμοδιότητες αναλαμβάνει τώρα ο *λογοθέτης του δρόμου*. Η εξέλιξη του υπαλλήλου αυτού είναι από τις πιο χαρακτηριστικές για το Βυζάντιο. Επειδή με τα οχήματα του κρατικού ταχυδρομείου μετακινούνταν και τα μέλη των ξένων πρεσβειών μέσα στη βυζαντινή επικράτεια, ο λογοθέτης του δρόμου αναλαμβάνει τα καθήκοντα τα σχετικά με το ταξίδι τους, κι ακόμη με την υποδοχή τους και την παρουσίασή τους στον αυτοκράτορα. Έτσι, όμως, αποκτά αρμοδιότητες υπουργείου συγκοινωνίας και εξωτερικών. Συν τω χρόνω αποκτά το προνόμιο να παρουσιάζεται αυτόκλητος στον αυτοκράτορα και, τέλος, να παρουσιάζει σ' αυτόν τους νεοδιοριζόμενους ανώτατους αξιωματούχους του κράτους[27].

Η σύνθεση της υπηρεσίας του λογοθέτη του δρόμου ήταν ανάλογη προς την ποικιλία των αρμοδιοτήτων του. Περιελάμβανε πρώτα απ' όλα τον *πρωτονοτάριο του δρόμου*, που μνημονεύεται στις πηγές να ο-

25. J. Karayannopulos, Themenordnung 48, 68.
26. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι, 619-21. – Του ιδίου, Themenordnung 67.
27. J.B. Bury, System 29, 91 κ.ε. – Listes 311.

δηγεί επίσημους αιχμαλώτους κατά τις τελέσεις «θριάμβου». Κατόπιν τους *χαρτουλαρίους του δρόμου,* προϊστάμενους των διαφόρων επί μέρους υπηρεσιών του λογοθεσίου του δρόμου, τους *επισκεπτήτες,* επόπτες δηλαδή που στέλνονταν στις επαρχίες για ζητήματα του λογοθεσίου του δρόμου, τους *ερμηνευτές,* δηλαδή διερμηνείς, τον *κουράτωρα του αποκρισιαρικίου,* δηλαδή το φροντιστή του οικήματος όπου κατέλυαν οι ξένες αντιπροσωπείες κι ακόμη τους *διατρέχοντες* και *μανδάτωρες,* δηλαδή διαγγελείς. Στο λογοθέσιο του δρόμου ανήκε, τέλος, και ο *επί των βαρβάρων,* που πιθανότατα ασκούσε εποπτεία στους ξένους που επισκέπτονταν την Κωνσταντινούπολη[28].

Από την αρμοδιότητα της υπηρεσίας του τέως μαγίστρου των οφφικίων εκφεύγει και η διοίκηση των *σχολών,* δηλαδή των ταγμάτων της αυτοκρατορικής φρουράς. Η διοίκησή τους περιέρχεται πια στα χέρια νέου στρατιωτικού αξιωματούχου, του *δομεστίκου των σχολών.* Η μεταβολή αυτή συμπίπτει πιθανότατα με τη μεταβολή της αυτοκρατορικής φρουράς από απλή υπηρεσία σε αξιόμαχη μάχιμη μονάδα. Συν τω χρόνω, μάλιστα, ο δομέστικος των σχολών, καθώς θα δούμε κατά την εξέταση του βυζαντινού στρατού, εξελίχθηκε σε αρχιστράτηγο των βυζαντινών στρατευμάτων[29].

Το αυλικό εθιμοτυπικό μέρος των καθηκόντων του μαγίστρου των οφφικίων αναλαμβάνει τώρα ο *επί της καταστάσεως.* Διάδοχος του παλαιοτέρου comes dispositionum, εκτελεί τα καθήκοντά του με τη βοήθεια *σιλεντιαρίων,* ανακτορικών υπαλλήλων δηλαδή μαζί με τους οποίους αναφέρεται πάντοτε στις πηγές[30].

Οι αρμοδιότητες άλλου υπαλλήλου, του μαγίστρου των αναφορών (magister memoriae) αναλαμβάνονται τώρα από τον *επί των δεήσεων.* Η αποστολή του συνίστατο στην εξέταση και ετοιμασία των αιτήσεων που υποβάλλονταν στον αυτοκράτορα. Στις επαρχίες υπήρχαν υφιστάμενοί του, που λέγονταν κι αυτοί επί των δεήσεων και που προφανώς απηύθυναν τις αιτήσεις των κατοίκων της επαρχίας τους στον επί των δεήσεων της πρωτεύουσας[31].

Αυτοκρατορική γραμματεία

Αλλαγές σημειούνται στην οργάνωση της αυτοκρατορικής γραμματείας. Οι αντιγραφείς (magistri) των τεσσάρων κλάδων περιέρχονται στη δικαιοδοσία του κοιαίστωρος πιθανώς από τον 8ο αι., ασφαλώς ό-

28. J.B. Bury, System 92 κ.ε.
29. J.B. Bury, System 49 κ.ε. – Listes 329.
30. J.B. Bury, System 118. – Listes 309.
31. L. Bréhier, Institutions 106 κ.ε. – J.B. Bury, System 77. – Listes 322.

μως από τον 9ο αι. Ανεξάρτητος μένει μόνον ο magister memoriae που, όπως είπαμε, ονομάζεται τώρα *«ο επί των δεήσεων»*[32].

Αλλαγές επίσης υφίσταται και η υπηρεσία του πρωτοασηκρήτη, που περιλαμβάνει τώρα *ασηκρήτες, βασιλικούς νοταρίους* και ένα *δεκανόν*[33].

Χρέη ιδιαίτερου αυτοκρατορικού γραμματέα εκτελούσε συνήθως ανώτατος αξιωματούχος, που όμως παράλληλα διατηρούσε τα κύριά του καθήκοντα. Συνήθως καθήκοντα *μυστικού,* όπως λεγότανε συνήθως ο ιδιαίτερος γραμματέας, ανελάμβανε ο πρωτοασηκρήτης ή ο *επί του κανικλείου*[34].

Τα κύρια καθήκοντα του επί του κανικλείου ήταν η φροντίδα των μέσων με τα οποία υπέγραφε ο αυτοκράτορας (επί του κανικλείου σημαίνει: αρμόδιος για το αυτοκρατορικό μελανοδοχείο)˙ παρίστατο κατά την υπογραφή εγγράφων από τον αυτοκράτορα, επικύρωνε τα αυτοκρατορικά έγγραφα που εκδίδονταν και ετοίμαζε τα διπλώματα απονομής (codicilli) των *δια βραβείου αξιών*[35].

Ανακτορική υπηρεσία

Μεταβολές παρατηρούνται κατά τη Μεσοβυζαντινή εποχή και στην υπηρεσία των ανακτόρων, που διευθυνόταν, όπως είπαμε, από τον πραιπόζιτο του ιερού κουβουκλείου (praepositus sacri cubiculi). Ένα μέρος από τους *κουβικουλαρίους* (cubicularii), αυτοί που απασχολούνταν με τον κοιτώνα του αυτοκράτορα και γι' αυτό λέγονταν *κοιτωνίτες,* αποχωρίστηκαν από τους άλλους κουβικουλαρίους κι αποτέλεσαν χωριστή υπηρεσία με προϊστάμενο τον *παρακοιμώμενο,* εκπρόσωπο ως τώρα του πραιπόζιτου του ιερού κουβουκλείου[36].

Επίσης οι κουβικουλάριοι που υπηρετούσαν στο αυτοκρατορικό βεστιάριο, αποτέλεσαν αυτοτελή τώρα κλάδο υπό τη διοίκηση του *πρωτοβεστιαρίου*[37].

Κατά τον ίδιο τρόπο σχηματίστηκε το σώμα των κουβικουλαρίων των αρμοδίων για την τραπεζαρία του αυτοκράτορα με επικεφαλής τον *επί της τραπέζης,* και το σώμα των κουβικουλαρίων για την τραπεζαρία της αυτοκράτειρας με προϊστάμενο τον *επί της τραπέζης της Αυγούστας*[38].

32. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 152.
33. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 152 κ.ε.
34. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 153.
35. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 229.
36. J.B. Bury, System 120. – Listes 301. – Πρβ. ανωτ. σ. 321.
37. J.B. Bury, System 100. – Listes 305.
38. J.B. Bury, System 125, 126. – Listes 305-306.

Ο *παπίας του μεγάλου Παλατίου* είχε την ευθύνη για κάθε ζήτημα σχετικό με το κτίριο των ανακτόρων, δηλαδή για την καθαριότητα, το φωτισμό και την ασφάλεια θυρών και πυλών, των οποίων κρατούσε τα κλειδιά. Στην υπηρεσία του ανήκαν οι *διαιτάριοι* (=θαλαμηπόλοι) του μεγάλου παλατίου, οι *λούσται,* που είχαν τη φροντίδα των αυτοκρατορικών λουτρών, *οι κανδηλανάπται, οι καμηνάδαι,* αρμόδιοι για τη θέρμανση και οι *ωρολόγοι* που φρόντιζαν τα ωρολόγια του παλατιού. Οι *ζαράβαι* σήμαιναν πιθανώς με ειδικά σήμαντρα τις ώρες του καθημερινού ανακτορικού προγράμματος[39].

Αντιπρόσωπος του παπία, αλλά και προϊστάμενος αυτοτελούς υπηρεσίας, ήταν ο *δεύτερος του μεγάλου παλατίου,* που είχε τη φροντίδα και την επίβλεψη των επίπλων και λοιπών κινητών ειδών του παλατιού. Την υπηρεσία του αποτελούσαν οι *επί των αλλαξίμων,* αρμόδιοι για τα ενδύματα του αυτοκράτορος, οι *βεστήται,* που έντυναν τον αυτοκράτορα στις επίσημες τελετές, οι *επί των αξιωμάτων,* που φύλαγαν τα διάσημα και τις στολές που έπαιρναν οι ανώτατοι αξιωματούχοι όταν τους απένεμε ο αυτοκράτορας τιμητικούς τίτλους και, τέλος, *διαιτάριοι* με προϊστάμενο έναν *πριμικήριο*[40].

Ανάλογο προς το αξίωμα του παπίου του μεγάλου παλατίου ήταν το αξίωμα του *παπίου του ανακτόρου της Μαγναύρας και της Δάφνης.* Την υπηρεσία τους αποτελούσαν διαιτάριοι με προϊστάμενο *δομέστικο*[41].

Τέλος, ανάμεσα στους ευνούχους υπαλλήλους του παλατιού (γιατί οι υπηρεσίες των ανακτόρων ανατίθεντο σχεδόν αποκλειστικά σε ευνούχους) αναφέρονται στις πηγές ο *πιγκέρνης του δεσπότου* και ο *πιγκέρνης της αυγούστης,* οι οινοχόοι δηλαδή του αυτοκρατορικού ζεύγους[42].

Η ανάπτυξη των υπηρεσιών που μνημονεύσαμε στις προηγούμενες σελίδες και η απόκτηση μεγαλύτερης αυτονομίας και αυτοτέλειας περιορίζει συνεχώς περισσότερο τις αρμοδιότητες του πραιποζίτου του ιερού κουβουκλείου, ο οποίος από τον 10ο αιώνα καταντά διακοσμητικό απλώς πρόσωπο στις αυλικές τελετές. Αντίστοιχα αυξάνεται συνεχώς η επιρροή του παρακοιμωμένου, λόγω της καθημερινής του επαφής με τον αυτοκράτορα. Κατά τα τέλη της μεσοβυζαντινής εποχής ο πραιπόζιτος του ιερού κουβουκλείου εξαφανίζεται οριστικά[43].

39. J.B. Bury, System 126 κ.ε. – Listes 306.
40. J.B. Bury, System 127 κ.ε. – Listes 306.
41. J.B. Bury, System 128 κ.ε. – Listes 306-307.
42. J.B. Bury, System 128. – Listes 306.
43. J.B. Bury, System 23. – Listes 300.

Εκτός από τους κουβικουλαρίους, τους ευνούχους υπαλλήλους δηλαδή του προσωπικού περιβάλλοντος του αυτοκράτορα, την αυλική υπαλληλία συμπλήρωναν οι λεγόμενοι *βασιλικοί άνθρωποι*. Οι βασιλικοί άνθρωποι διαιρούνταν σε πέντε τάξεις: *σπαθαροκανδιδάτους, στράτωρας, σπαθαρίους, κανδιδάτους και μανδάτωρας*. Προϊστάμενος των τριών τελευταίων ήταν ο *πρωτοσπαθάριος* ή *κατεπάνω των βασιλικών* με εκπρόσωπό του *τον δομέστικον των βασιλικών*[44].

Οι σπαθάριοι ήταν αρχικά τμήμα των κουβικουλαρίων, στρατιωτικού χαρακτήρα όμως, και έφεραν σπάθην, από την οποία πήραν και το όνομά τους. Αργότερα αποτέλεσαν ιδιαίτερο σώμα, έμεναν σε ειδικό χώρο, το *σπαθαρίκιο,* και εφρόντιζαν για την τάξη μέσα στα ανάκτορα. Οι *κανδιδάτοι* με προϊστάμενο έναν *πριμικήριο* είχαν στρατιωτικό χαρακτήρα, στην αρχή τουλάχιστον, και έφεραν σαν έμβλημα της υπηρεσίας τους χρυσή αλυσίδα. Αγνοούμε όμως κι αυτών τα ειδικά καθήκοντα. Οι *μανδάτωρες,* τέλος, χρησιμοποιούνταν σαν διαγγελείς των ανακτόρων[45].

Από τις άλλες δύο τάξεις, τους *σπαθαροκανδιδάτους* και τους *στράτωρες,* αγνοούμε την ειδική αποστολή των πρώτων. Ίσως το σύνθετο σπαθαροκανδιδάτος να σημαίνει σπαθοφόρο κανδιδάτο. (Μπορεί όμως να σήμαινε, αρχικά τουλάχιστον, και διάμεσο βαθμό ανάμεσα στο σπαθάριο και τον κανδιδάτο)[46].

Στράτωρες καλούσαν τους αυτοκρατορικούς ιπποκόμους, τους επιφορτισμένους με την περιποίηση των προσωπικών ίππων και του προσωπικού οπλισμού του αυτοκράτορα. Προϊστάμενό τους είχαν τον *πρωτοστράτωρα,* που λόγω της συχνής επαφής του με τον αυτοκράτορα αποκτούσε συχνά ισχυρή επιρροή πάνω του[47].

Οι στράτωρες διακρίνονταν στους στράτωρες του *βασιλικού στρατωρικίου,* δηλαδή τους κυρίως ιπποκόμους, στους *αρμοφύλακες,* τους αρμοδίους για τα όπλα του αυτοκράτορα και τους *σταβλοκόμητες,* τους επιφορτισμένους με τη φροντίδα των ανακτορικών στάβλων[48].

Με τους τελευταίους δεν πρέπει να συγχέουμε τον *κόμη των βασιλικών στάβλων,* προϊστάμενο της υπηρεσίας που φρόντιζε για τους αυτοκρατορικούς στάβλους και ίππους, εκτός από τους προσωπικούς ίππους του αυτοκράτορα. Η υπηρεσία του περιελάμβανε τον *έσω χαρτουλάριον,* αρμόδιο για τους αυτοκρατορικούς στάβλους που βρίσκο-

44. J.B. Bury, System 111 κ.ε., 112 κ.ε. – Listes 297-298, 310, 328.
45. J.B. Bury, System 23, 113. – Listes 297-298, 310.
46. J.B. Bury, System 121. – Listes 297, 298.
47. J.B. Bury, System 117 κ.ε. – Listes 298, 337-338.
48. J.B. Bury, System 118. – Listes 338. Απίθανη η σχετική υπόθεση του εκδότη.

νταν στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης· *το χαρτουλάριο των Μαλαγίνων*, διοικητή των αυτοκρατορικών στάβλων που βρίσκονταν στα Μαλάγινα της Μ. Ασίας· *τον επείκτη*, δηλαδή επόπτη· τον *σαφραμεντάριο*, του οποίου αγνοούμε τα καθήκοντα· τους τέσσερις *κόμητες των Μαλαγίνων* και τους σαράντα *συντρόφους των σελλαρίων*, επιφορτισμένους με την ευθύνη της εξαρτύσεως των αυτοκρατορικών ίππων και τέλος τον *κελλάριον* και τον *αποθέτην*, πιθανότατα επόπτες των αποθηκών των αυτοκρατορικών στάβλων[49].

Διοίκηση Κωνσταντινουπόλεως

Και στη διοίκηση της πρωτεύουσας παρατηρούνται κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή αλλαγές. Η παρακμή του επάρχου των πραιτωρίων και της παλαιάς διοικητικής οργανώσεως του κράτους, είχε σαν αποτέλεσμα να τονισθεί ακόμη περισσότερο η σημασία του praefectus urbi, που τώρα πια καλείται γενικά *έπαρχος της πόλεως*[50]. Ήταν τόση η σημασία του αξιώματός του ώστε να αποκαλείται επισήμως *πατήρ της πόλεως*[51]. Η αρχή του θεωρείτο στην Κωνσταντινούπολη σαν η μέγιστη έπειτα από τον αυτοκράτορα[52]. Οι διοικητικές του αρμοδιότητες (γιατί είχε και δικαστικές με τις οποίες θα ασχοληθούμε στο οικείο κεφάλαιο) περιελάμβαναν εν πρώτοις την αστυνόμευση και την τήρηση της τάξης, ησυχίας και ασφάλειας στην πρωτεύουσα. Έδρα της υπηρεσίας του ήταν το πραιτώριο ευρισκόμενο στη «Μέση» οδό, μεταξύ του Αυγουσταίου και της πλατείας Μ. Κωνσταντίνου (forum Constantini), όπου ήταν και οι κεντρικές φυλακές της πόλης.

Ο έπαρχος της πόλεως είχε στη διάθεσή του στρατιωτικό τμήμα με επικεφαλής έναν κεντηρίωνα. Προϊστάμενος του τμήματος αστυνομεύσεως της πόλης ήταν ο *λογοθέτης του πραιτωρίου*, ενώ ο *παραθαλασσίτης* είχε αναλάβει ειδικότερα την αστυνόμευση των ακτών.

Στον κύκλο των καθηκόντων του επάρχου περιελήφθηκαν, αγνοούμε όμως από πότε ακριβώς, και τα καθήκοντα του *πραίτωρος των δήμων*, αξιώματος που είχε συστήσει ο Ιουστινιανός το 535 σ' αντικατάσταση του *νυκτεπάρχου* (praefectus vigilum). Τα καθήκοντα αυτά ήταν κυρίως καθήκοντα πυροσβεστικής υπηρεσίας.

Στην υπηρεσία του επάρχου της πόλεως υπάγονταν ένας ή δύο *πρωτοκαγκελλάριοι*, προϊστάμενοι δηλαδή γραφείων, τέσσερις *επό-*

49. J.B. Bury, System 113 κ.ε., 118. – L. Bréhier, Institutions 128 κ.ε.

50. L. Bréhier, Institutions 187 κ.ε. – J.B. Bury, System 69 κ.ε.

51. Κων. Πορφ., Βασ. Τάξ. 264. 12 κ.ε., 265. 10.

52. Μιχ. Ψελλός, Χρονογραφία Ι 30 (Χ. 3): «(βασίλειος δὲ αὕτη ἀρχή, εἰ μὴ ὅσον ἀπόρφυρος)».

πτες (κριταί των ρεγεώνων) που μαζί με τους *γειτονιάρχες* επέβλεπαν τις διάφορες συνοικίες της πόλης, τέλος οι *επισκεπτήτες* με καθήκοντα παρόμοια με τα καθήκοντα των εποπτών.

Στην υπηρεσία του επάρχου υπήρχαν ακόμη *νομικοί,* δηλαδή δημοτικοί *συμβολαιογράφοι, βουλλωταί,* που *σφράγιζαν τα μέτρα και σταθμά της αγοράς* και, τέλος, *καγκελλάριοι, δηλαδή υπάλληλοι γραφείων.*

Η δεύτερη μεγάλη αποστολή του επάρχου της πόλεως ήταν η εποπτεία στις συντεχνίες και το εμπόριο γενικά. Οι συντεχνίες αποτελούσαν τότε ημικρατικούς σχεδόν οργανισμούς και οι προϊστάμενοί τους ανήκαν στην υπηρεσία του επάρχου. Αναφέρονται στις πηγές οι *έξαρχοι των πρανδιοπρατών*[53] (από το λατινικό brandeum = λινά ή μεταξένια υφάσματα ή έτοιμα ενδύματα εισαγόμενα από τη Συρία), και των *μεταξοπρατών,* και οι *προστάτες των σαπωνοπρατών, λωροτόμων, χοιρεμπόρων, ιχθυοπρατών, εργολάβων* κλπ. Μερικές φορές οι έξαρχοι και οι προστάτες αναφέρονται με το κοινό όνομα *προεστώτες.*

Αλλά και τους ξένους εμπόρους και τα εισαγόμενα εμπορεύματα επόπτευε και έλεγχε ο έπαρχος με ειδικούς υπαλλήλους, που λέγονταν *λεγατάριοι του πραιτωρίου.*

Έτσι ο έπαρχος της πόλεως κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή ήταν ο πραγματικός κυβερνήτης της Κωνσταντινούπολης, υπεύθυνος για την εύρυθμη ζωή της πρωτεύουσας[54].

Περιφερειακή διοίκηση

Θέματα και οργάνωσή τους

Κύριος πυρήνας των διοικητικών μεταβολών ήδη από τους χρόνους του Ιουστινιανού είναι η στρατιωτικοποίηση της κρατικής διοικήσεως. Το 584 έχουμε την πρώτη μαρτυρία για τον έξαρχο Ιταλίας και επομένως και για την ύπαρξη του ομώνυμου *εξαρχάτου* και το 591 την πρώτη μαρτυρία για τον *έξαρχο Αφρικής*[55].

Οι αναστατώσεις που συμβαίνουν στο κράτος όλο τον 7ο αι. και που οφείλονται στις περσικές και κατόπιν στις ακατάπαυστες αραβικές εισβολές δεν επέτρεψαν τότε την επέκταση της στρατιωτικοποιήσεως του κράτους, η οποία όμως, έπειτα από την κάμψη της αραβικής απειλής, βαθρώνεται σε πλατιά βάση και εφαρμόζεται συστηματικά α-

53. A. Stöckle, Zünfte 32 κ.ε.
54. L. Bréhier, Institutions 154.
55. J. Karayannopulos, Themenordnung 69.

πό τους Ισαύρους. Τον 8ο αιώνα η στρατιωτικοποίηση της κρατικής διοικήσεως με τη λεγόμενη θεματική οργάνωση του κράτους είχε κατά μέγιστο μέρος συντελεστεί.

Στη θεματική οργάνωση ο διοικητής κάθε *θέματος* (στρατιάς) που απαρτίζουν το βυζαντινό στρατό αναλαμβάνει και την πολιτική διοίκηση της περιοχής στην οποία εκτεινόταν η στρατιωτική του δικαιοδοσία.

Η συνένωση των δύο εξουσιών στα χέρια του στρατηγού δεν σημαίνει, βέβαια, ότι αυτός διοικεί το θέμα μόνος του, ανεξέλεγκτος και υπεύθυνος μόνο απέναντι στον αυτοκράτορα. Απεναντίας, τόσο ο πολιτικός διοικητής του θέματος, ο *πρωτονοτάριος του θέματος* όσο και ο θεματικός δικαστής, ο *πραίτωρ του θέματος,* και ο στρατολόγος του θέματος, ο *χαρτουλάριος του θέματος,* είχαν το δικαίωμα, ή μάλλον την υποχρέωση να αναφέρονται απ' ευθείας στον αυτοκράτορα για τις υποθέσεις του θέματός τους. Έτσι ο αυτοκράτορας είχε τη δυνατότητα και να πληροφορείται άμεσα από τον κάθε αρμόδιο για τα σχετικά θεματικά ζητήματα, αλλά και να επιβλέπει τον ένα με τον άλλο τους διάφορους αξιωματούχους. Όπως το διατυπώνουν τα *Τακτικά* του Λέοντος Στ΄: «ο πρωτονοτάριος του θέματος, ο χαρτουλάριος και ο πραίτωρ, δηλαδή ο άρχων της πολιτικής διοικήσεως, ο επικεφαλής της στρατολογίας και ο δικαστής του θέματος, υπάγονται βέβαια στην εξουσία του στρατηγού, μπορούν όμως να αναφέρονται για τα ζητήματα της αρμοδιότητάς τους απ' ευθείας στη βασιλεία μου, γιατί νομίζουμε ότι έτσι μπορούμε να πληροφορούμεθα πιο έγκυρα την κατάσταση των πολιτικών και στρατιωτικών πραγμάτων του θέματος»[56].

Επακόλουθο της στρατιωτικοποιήσεως της κρατικής διοικήσεως είναι η βαθμιαία κατάργηση του διοικητικού χωρισμού σε *επαρχότητες* και *διοικήσεις.* Ήδη από τον 6ο αιώνα οι αρμοδιότητες του επάρχου των πραιτωρίων περιορίζονται κατά πολύ. Κατά τον 7ο αιώνα το αξίωμά του φθίνει και οι σχετικές μ' αυτό μαρτυρίες γίνονται όλο και πιο αραιές. Από τα τέλη του 7ου αιώνα, το πολύ από τις αρχές του 8ου αιώνα, το αξίωμα αυτό εξαφανίζεται. Στη θέση του έρχεται τώρα η νέα θεματική οργάνωση του κράτους, που παρουσιάζεται σ' όλη της την ακμή από τα μέσα περίπου του 8ου αιώνα. Οι στρατηγοί αναλαμβάνουν τώρα όλες τις εξουσίες στις περιοχές ευθύνης των τμημάτων τους.

Συγχρόνως ο όρος θέμα, που μέχρι τότε σήμαινε «στρατιωτικό τμήμα», αρχίζει να δηλώνει και τη διοικητική περιφέρεια. Είναι άξια

56. Λέων Στ΄, Τακτικά 705 λα΄. – J. Karayannopulos, Themenordnung 70 κ.ε. και σημ. 1.

σημειώσεως η σημασιολογική μεταβολή του όρου θέμα. Σύμφωνα με τη θεωρία του F. Dölger θέμα σήμαινε κατ' αρχάς ό,τι και ο μαρτυρημένος όρος *θέσις* (σύμφωνα με τη δυνατότητα εναλλαγής των μεταρηματικών σχηματισμών σε -ις και -μα στην ελληνική γλώσσα), δηλαδή τα «ράφια» όπου «έθεταν» τους καταλόγους στους οποίους καταγράφονταν τα στρατιωτικά τμήματα του βυζαντινού στρατού. Η σημασία αυτή της θέσεως - θέματος επεκτάθηκε και στο καταγραφόμενο στον κατάλογο στρατιωτικό σώμα και αργότερα στην περιοχή ευθύνης του σώματος αυτού (=θέματος). Η θεωρία αυτή εκτός από την άψογη λογικά σημασιολογική εξέλιξη της λέξης θέμα (θέμα > κατάλογος > το περιλαμβανόμενο στον κατάλογο τμήμα > η περιοχή ευθύνης του) έχει το βασικό πλεονέκτημα ότι στηρίζεται άμεσα στις πηγές. Πραγματικά, ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος γράφει σχετικά: το όνομα του *θέματος* είναι ελληνικό... και το έχει πάρει από τη λέξη θέση[57].

Όπως είπαμε, ο στρατηγός - διοικητής του θέματος συγκέντρωνε στα χέρια του όλες τις εξουσίες στην περιοχή ευθύνης του τμήματός του. Γι' αυτό και το επιτελείο του συγκροτούνταν τόσο από στρατιωτικούς όσο και από πολιτικούς υπαλλήλους. Τους στρατιωτικούς θα εξετάσουμε στο κεφάλαιο για την άμυνα. Εδώ θα μας απασχολήσουν οι πολιτικοί υπάλληλοι.

Πολιτικοί, λοιπόν, υπάλληλοι του θέματος ήταν ο *ανθύπατος* που, αργότερα, ονομάστηκε πρωτονοτάριος του θέματος και ήταν ο επικεφαλής της πολιτικής διοικήσεως του θέματος.

Ακολουθούσε ο *χαρτουλάριος,* που ήταν αρμόδιος για ζητήματα στρατολογίας και τηρήσεως των στρατιωτικών καταλόγων του θέματος. Τέλος ο *πραίτωρ* ήταν ο δικαστής του θέματος και ονομάστηκε αργότερα *θεματικός κριτής.*

Τη γραμματεία του θεματικού επιτελείου αποτελούσαν οι *καγκελλάριοι* με προϊστάμενο τον *πρωτοκαγκελλάριο.*

Η διοικητική περιφέρεια «θέμα» υποδιαιρούνταν σε δυο - τρεις μικρότερες περιφέρειες, τις *τούρμες,* κι αυτές σε άλλες μικρότερες, τα *βάνδα,* επειδή η διαίρεση του διοικητικού θέματος ακολουθούσε τη διαίρεση του στρατιωτικού θέματος. Ορισμένα μεγαλύτερα θέματα είχαν περισσότερη αυτοτέλεια και οι διοικητές τους λέγονταν *κατεπάνω* ή *προνοητές*[58].

57. Κων. Πορφ., Θεμ. 13 (60. 27). – F. Dölger, Ableitung 198. Δεν θεωρώ επιτυχή την προσπάθεια του J. Koder, Bedeutungsentwicklung 155 κ.ε. να αμφισβητήσει την υπόθεση του F. Dölger, Ableitung αυτ.

58. Βλ. L. Bréhier, Institutions 362.

Εξέλιξη διοικήσεως

Από τη μέση στην ύστερη βυζαντινή περίοδο

Χαρακτηριστικά της διοικητικής οργανώσεως του κράτους, όπως την περιγράψαμε στις προηγούμενες σελίδες, είναι η αποκέντρωση και ο καταμερισμός των αρμοδιοτήτων σε πολλές αυτόνομες διοικήσεις και υπηρεσίες. Σιγά σιγά, όμως, τα χαρακτηριστικά αυτά αρχίζουν να αλλοιώνονται.

Ήδη από τον 10ο αιώνα η θεματική οργάνωση του κράτους αρχίζει να παρέχει τις πρώτες ενδείξεις μελλοντικών μεταβολών. Ο Βασίλειος Β΄ που τόσα υπέστη από τα κινήματα των ισχυρών στρατηγών της εποχής του, άρχισε σκόπιμα να μειώνει το κύρος του αξιώματος του στρατηγού απονέμοντας το βαθμό αυτό και στους επικεφαλής εκστρατευτικών σωμάτων, κάστρων ή και πόλεων ακόμη. Επιπλέον και αυτός και οι διάδοχοί του τονίζουν το βαθμό του δούκα, στον οποίο αναθέτουν τη διοίκηση θεμάτων και άλλων μεγάλων διοικητικο - στρατιωτικών περιφερειών. Μ' αυτό τον τρόπο ο δουξ εμφανίζεται πολλές φορές, κυρίως από την εποχή των Κομνηνών, προϊστάμενος όχι μόνο των στρατηγών, αλλά και των κατεπάνω, που κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή ήταν επικεφαλής μιας εξαιρετικά μεγάλης στρατιωτικο - διοικητικής περιφερείας. Με αυτό τον τρόπο προοδοποιούνται οι νέες μορφές που θα πάρει η διοίκηση κατά την επόμενη Υστεροβυζαντινή εποχή.

Υστεροβυζαντινή περίοδος[59]

Αναγκαστική συνέπεια των μεταβολών που εισήγαγε ο Βασίλειος Β΄[60] είναι άλλο φαινόμενο που εμφανίζεται από το τέλος της μεσοβυζαντινής εποχής και που πλήττει καίρια το θεματικό θεσμό: η διάσπαση και ο κατακερματισμός των θεμάτων.

Κεντρική διοίκηση

Λογοθέσια

Η κεντρική διοίκηση της υστεροβυζαντινής εποχής χαρακτηρίζεται από ισχυρές κεντρομόλες τάσεις. Το γεγονός γίνεται φανερό από τον καιρό της ανόδου στο θρόνο των Κομνηνών (1081) οπότε δημιουργείται ένας νέος ανώτατος υπάλληλος, *ο λογοθέτης των σεκρέτων*. Αποστολή του νέου λογοθέτη ήταν η εποπτεία και η επίβλεψη ό-

59. L. Bréhier, Institutions 136 κ.ε.
60. Δηλαδή απονομή του τίτλου του στρατηγού σε φρουράρχους πόλεων, κ.λ.π.

λης της διοικήσεως, πράγμα που σήμαινε ότι στην πραγματικότητα κατηύθυνε όλη την κεντρική διοίκηση. Στις επόμενες δεκαετίες η σπουδαιότητα του νέου αξιωματούχου συνεχώς αυξάνει και τούτο φανερώνεται από την αλλαγή του τίτλου του σε *μέγα λογοθέτη*, που έγινε στη βασιλεία του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου[61].

Και μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους εξακολουθεί να διατηρείται και να μεγαλώνει το κύρος του μεγάλου λογοθέτη, προ παντός μάλιστα επειδή αναλαμβάνει και ορισμένες αρμοδιότητες του επάρχου της πόλεως. Μετά το πρώτο τέταρτο όμως του 14ου αιώνα το αξίωμά του αρχίζει γρήγορα να παρακμάζει. Ήδη ο Ψευδο - Κωδινός, των μέσων του 14ου αιώνα, το τοποθετεί στη 18η βαθμίδα των αξιωμάτων[62].

Αλλά και τα διάφορα λογοθέσια, που άκμαζαν κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, αρχίζουν τώρα να παρακμάζουν. Ο λογοθέτης του δρόμου, τόσο σπουδαίος αξιωματούχος στην εποχή εκείνη, χάνει τώρα τελείως τη σημασία του. Ο Ψευδο - Κωδινός μιλώντας γι' αυτόν λέει πως στον καιρό του, μέσα 14ου αιώνα, δεν ήταν πια γνωστό τί αρμοδιότητα είχε κάποτε ο αξιωματούχος αυτός[63].

Διοίκηση Κωνσταντινουπόλεως

Ο *έπαρχος της πόλεως*, ο άλλοτε πανίσχυρος διοικητής της Βασιλεύουσας και ένας από τους ανώτατους αξιωματούχους του κράτους, παρακμάζει ήδη από τον 12ο αιώνα. Κατά τον 14ο αιώνα τη διοίκηση της Κωνσταντινούπολης ασκούσαν δύο αξιωματούχοι, που οι πηγές ονομάζουν *«οι κεφαλατικεύοντες εις την θεοφύλακτον... Κωνσταντινούπολιν»*[64].

Αυτοκρατορική γραμματεία

Από τα τέλη της Μεσοβυζαντινής εποχής μεταβολές επισυμβαίνουν και στην αυτοκρατορική γραμματεία. Εν πρώτοις ο *λιβελλίσιμος* και ο *επί των δεήσεων* αποσπώνται από τη δικαιοδοσία του κοιαίστωρος και αποκτούν υπηρεσιακή αυτονομία[65].

Περιορίζεται έτσι η δικαιοδοσία του κοιαίστωρος, ο οποίος αντικαθίσταται στα νομικής αρμοδιότητας καθήκοντά του στην αυτοκρατορική γραμματεία από τον *πρωτοασηκρήτη*[66].

61. L. Bréhier, Institutions 141 κ.ε..
62. Pseudo - Kodinos 178. 24 κ.ε.
63. Pseudo - Kodinos 178. 24.
64. MM I. 188. – E. Stein, Untersuchungen 36 σημ. 1.
65. I. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 155-156.
66. I. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 155.

Στους επόμενους αιώνες όμως επικρατεί η συνήθεια να χρησιμοποιεί ο αυτοκράτορας ως γραμματείς του ανθρώπους της προτιμήσεώς του[67], ενώ την όλη εποπτεία της αυτοκρατορικής γραμματείας αναλαμβάνει συνήθως ο *μέγας λογοθέτης*, ή, κυρίως, ο *επί του κανικλείου*[68].

Από τους χρόνους των Κομνηνών οι απασχολούμενοι στην αυτοκρατορική γραμματεία αποκαλούνται *γραμματικοί* με επικεφαλής τον προϊστάμενο των *νοταρίων των ασηκρητειών*, τον *πρωτονοτάριο*[69] αντί του *πρωτοασηκρήτη*, ο οποίος περιορίζεται σε δικαστικά μόνο καθήκοντα[70].

Ανακτορική υπηρεσία

Μεγάλες μεταβολές επισυμβαίνουν επίσης και στην ανακτορική υπηρεσία. Τον πραιπόζιτο του ιερού κουβουκλείου, που εξαφανίζεται κατά τα μέσα του 11ου αιώνα, διαδέχεται από την ίδια εποχή περίπου, στη διεύθυνση των ανακτορικών υπηρεσιών, ο *μέγας πριμικήριος*. Άμεσος υφιστάμενος του τελευταίου από τον 13ο αιώνα αναφέρεται ο *μέγας τζαούσιος* ή *πρωταλλαγάτωρ*, προϊστάμενος του σώματος των *τζαουσίων* (αυτοκρατορικών διαγγελέων).

Με την πάροδο του χρόνου οι ακατάπαυστες μεταβολές στα διάφορα αξιώματα, η εξαφάνιση πολλών απ' αυτά, η εμφάνιση άλλων, η προαγωγή ή, αντίθετα, ο υποβιβασμός τρίτων δημιουργούν ολόκληρο κυκεώνα, που ακόμη δεν μπορέσαμε να διερευνήσουμε τέλεια. Παράδειγμα ο *πριμικήριος της αυλής*, που ενώ επί Αλεξίου Α' Κομνηνού ήταν προϊστάμενος των σαλπιγκτών της αυλής, έγινε αργότερα αρχηγός όλου του αυλικού προσωπικού, με εξαίρεση τους ευνούχους του αυτοκρατορικού κοιτώνα, για να μεταβληθεί τον 14ο αιώνα σε τελετάρχη των ανακτόρων.

Παρομοίως ο *παρακοιμώμενος* αναλαμβάνει από τον 13ο αιώνα καθήκοντα τελείως ξένα προς την αρχική του αποστολή. Από το 1261 το αξίωμά του διχάζεται στον *παρακοιμώμενο της σφενδόνης*, που κρατούσε τη σφραγίδα με την οποία σφραγιζόταν η αυτοκρατορική αλληλογραφία, και στον *παρακοιμώμενο του κοιτώνος*, που συνεχίζει τις παλαιότερες αρμοδιότητες του αξιώματος.

Από τους χρόνους της αυτοκρατορίας της Νικαίας και μέχρι την πτώση του κράτους εμφανίζεται συστηματικά ο *μεσάζων*. Συνεχιστής

67. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 156.
68. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 156-157.
69. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 157.
70. Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 158.

του άτυπου *παραδυναστεύοντος*, που υπάρχει ήδη από την πρωτοβυζαντινή εποχή, ο μεσάζων βοηθεί ουσιαστικά τον αυτοκράτορα στη διακυβέρνηση του κράτους και γι' αυτό μερικοί ερευνητές βλέπουν στο πρόσωπό του το «βυζαντινό πρωθυπουργό»[71].

Περιφερειακή διοίκηση

Κατακερματισμός - καταστροφή των θεμάτων

Στην ΥΒ. εποχή το φαινόμενο αυτό παίρνει μεγάλη έκταση και τα θέματα καταντούν να γίνουν πλήθος πολύ μικρών περιφερειών, που χάνουν κι αυτά και οι διοικητές τους κάθε γενικότερη σημασία. Επί των Αγγέλων ο κατακερματισμός των θεμάτων φθάνει στο απόγειο. Η αδιάκοπη κατάτμηση των θεμάτων καταστρέφει τέλος και την αρχική σημασία του όρου θέμα. Θέμα πια δεν έχει παρά πολύ σπάνια τη σημασία της διοικητικής περιφέρειας. Αντί γι' αυτήν παίρνει τη σημασία της φορολογικής περιοχής, και το ίδιο, μάλιστα, συμβαίνει και με τα κατεπανίκια, όπως λέγονται πια τα παλαιά κατεπανάτα[72].

Στους καιρούς που ακολουθούν, τα θέματα σαν διοικητικές περιφέρειες παύουν να υπάρχουν. Η επαρχιακή διοίκηση ασκείται τώρα από τους τοπικούς στρατιωτικο - πολιτικούς διοικητές, που συνήθως λέγονται *κεφαλαί* ή *κεφαλατικεύοντες*. Οι διοικητές αυτοί διοικούν ελάχιστες σε έκταση περιφέρειες, συνήθως μάλιστα μεμονωμένες πόλεις ή και απλά κάστρα[73].

Νέα διοικητικά μορφώματα

Κεντρόφυγες δυνάμεις που αναπτύχθηκαν στους ζοφερούς χρόνους των εμφυλίων πολέμων του 14ου αιώνα μεταβάλανε ακόμη μια φορά τη διοικητική όψη του Βυζαντίου. Ο Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός μετέτρεψε τις βυζαντινές κτήσεις στην Πελοπόννησο σε ημιαυτόνομο δεσποτάτο, επικεφαλής του οποίου έταξε το δευτερότοκο γιο του Μανουήλ (1348).

Ακόμη δημιούργησε άλλη ηγεμονία που περιελάμβανε τα μεταξύ Χριστουπόλεως και Διδυμοτείχου εδάφη της Δ. Θράκης για τον πρωτότοκο γιο του Ματθαίο, ενώ ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος έμελλε να λάβει σαν ημιαυτόνομη ηγεμονία τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της. Τελικά η ηγεμονία του Ματθαίου δόθηκε στον Ιωάννη Ε΄, κι ο Ματθαίος αντί γι' αυτήν έλαβε άλλη σπουδαιότερη ηγεμονία, γύρω α-

71. H.G. Beck, Ministerpräsident 309 κ.ε. – J. Verpeaux, Contribution 270 κ.ε.
72. Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Παρακμή 95 κ.ε.
73. Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Παρακμή 102 κ.ε.

πό την Αδριανούπολη. Παράλληλα, όμως, η αρχή της Θεσσαλονίκης διατηρήθηκε, με μικρές διακοπές, μέχρι το 1423, οπότε ο τότε δεσπότης Ανδρόνικος Παλαιολόγος πούλησε την πόλη στους Βενετούς.

Αλλά οι μεταβολές δεν σταμάτησαν. Στη συνέχεια των εμφυλίων πολέμων τόσο η ηγεμονία της Ροδόπης όσο και η ηγεμονία της Αδριανούπολης καταλύθηκαν. Η ενότητα του κράτους στο Βορρά αποκαταστάθηκε και πάλι. Όμως η πρόοδος της τουρκικής κατακτήσεως γρήγορα θα περιορίσει το βυζαντινό κράτος στη γύρω από την Κωνσταντινούπολη περιοχή και στο δεσποτάτο του Μυστρά, μέχρις ότου και αυτά, κατά τη διάρκεια των δεκαετιών που ακολούθησαν, υπέκυψαν στην τουρκική λαίλαπα.

Υπαλληλία[74]

Προέλευση - διορισμός - σταδιοδρομία

Η διοίκηση του απέραντου βυζαντινού κράτους και όλη του η οργάνωση, όπως την περιγράψαμε σε γενικές, βέβαια, γραμμές προηγουμένως, προϋπέθεταν την ύπαρξη μιας καλά οργανωμένης υπαλληλίας.

Τονίστηκε ήδη παλαιότερα ότι το Βυζάντιο ήταν το μόνο κράτος πριν από το 13ο αιώνα που μπορούσε να επιβάλει τη θέληση του ηγεμόνος ολοκληρωτικά κι ενιαία σε πληθυσμούς τόσο διαφορετικούς στη γλώσσα, στη φυλή, στο δόγμα ή τη θρησκεία και τις επιδιώξεις[75].

Τούτο το πετύχαινε χάρη στους υπαλλήλους του που θεωρούνταν πως ήταν εντεταλμένοι να υπηρετούν το κοινό, αλλά που ενσάρκωναν όλο το κύρος του κράτους και ήταν υπεύθυνοι απέναντί του[76].

Η σταδιοδρομία του υπαλλήλου ήταν ανοιχτή σε όλους, με εξαίρεση αυτούς που κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή ήταν προσδεμένοι στο επάγγελμά τους ή τη γη[77]. Μόνη προϋπόθεση ήταν η κατοχή ορισμένων γνώσεων και τούτο, όπως παρατηρήθηκε, διακρίνει ουσιαστικά το Βυζάντιο από τα σύγχρονά του κράτη που κυβερνούνταν από σκλάβους, ευνοουμένους τυχοδιώκτες ή κληρικούς[78]. Γιατί όσο κι αν φαίνεται παράξενο, το Βυζάντιο ποτέ δεν χρησιμοποίησε κληρικούς στις υπηρεσίες του, εξαιτίας και μόνης της ιδιότητάς τους ως κληρικών. Τούτο δεν σημαίνει ότι τους απαγορευόταν να υπηρετήσουν. Α-

74. L. Bréhier, Institutions 153 κ.ε.
75. L. Bréhier, Institutions 153.
76. L. Bréhier, Institutions 153, 154.
77. W. Ensslin, Kaiser 350.
78. L. Bréhier, Institutions 154.

πεναντίας, και σ' αυτούς ήταν ανοικτός ο δρόμος και μάλιστα σε απροσδόκητα γι' αυτούς αξιώματα όπως του γενικού λογοθέτου ή ακόμη και ναυάρχου ή στρατηλάτου[79]. Οι Παλαιολόγοι τους χρησιμοποίησαν σαν ανώτατους δικαστικούς στην προσπάθειά τους να περιορίσουν τη διαφθορά των «αδιαφθόρων»[80].

Η δημοκρατική αυτή αρχή προσλήψεως υπαλλήλων επέτρεπε ώστε μέγα μέρος ανθρώπων ασήμου προελεύσεως, που όμως είχαν μορφωθεί, να εισέρχονται στην αυτοκρατορική υπηρεσία και να καταλαμβάνουν, προαγόμενοι, υψηλές θέσεις στην υπαλληλική ιεραρχία[81]. Τους επικεφαλής των θέσεων αυτών διόριζε, βέβαια, ο αυτοκράτορας, γιατί, όπως και σήμερα, οι θέσεις αυτές θεωρούνταν ειδικές, εμπιστευτικές θέσεις.

Είπαμε ότι προϋπόθεση προσλήψεως υπαλλήλου ήταν η κατοχή γνώσεων. Κυρίως γενικών εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, ρητορικής, φιλοσοφίας. Μόνο οι γιατροί, οι νομικοί, οι διδάσκαλοι, οι καθηγητές και οι κατώτεροι υπάλληλοι έπρεπε να έχουν ειδικότερες και βαθύτερες τεχνικές γνώσεις.

Όσο, όμως, ανεβαίνουμε στην ιεραρχία τόσο λιγότερο επέμεναν στην τεχνική ειδικότητα αλλά και τόσο περισσότερο εξετιμάτο η καλύτερη γενική μόρφωση. Οι ανώτατοι υπάλληλοι, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων ήσαν μορφωμένοι κι ανάμεσα τους βρίσκουμε πολλούς γνωστούς ιστορικούς. Γι' αυτό ακόμη βλέπουμε συχνά στο Βυζάντιο κληρικούς να διορίζονται σε ανώτατα οικονομικά ή και στρατιωτικά αξιώματα ή πολιτικούς υπαλλήλους να διοικούν και μερικές φορές να διοικούν καλά και με επιτυχία, στρατιές. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Αλεξίου Απόκαυκου, τον 14ο αιώνα, που από απλός γραφέας έγινε προϊστάμενος της υπηρεσίας του και μετά παρακοιμώμενος, μέγας διοικητής, δηλαδή ανώτατος φοροτεχνικός υπάλληλος, μεγαδούκας, δηλαδή αρχιναύαρχος, και, τέλος, έπαρχος της πόλεως[82].

Ο διορισμός ή η προαγωγή των υπαλλήλων στους ανώτατους βαθμούς είναι έργο του αυτοκράτορα και γινόταν σε επίσημη τελετή κατά την οποία ο ίδιος ο αυτοκράτορας τους παρέδιδε τα έγγραφα του διορισμού τους και τα διάσημα του αξιώματός τους *(αξίαι διά λόγου)*. Κατά την τελετή ο αυτοκράτορας προσαγόρευε το διοριζόμενο, υπεν-

79. Νικηφ., Ιστ. σύντ. 37. 16 κ.ε., 50. 19 (De Boor), 39. 6 κ.ε., 50. 7 (C. Mango).
80. Πρβ. G. Ostrogorsky, Geschichte 415 σημ. 1 με βιβλιογραφία.
81. W. Ensslin, Kaiser 350. – E. Stein, Justinian 376 κ.ε. – L. Bréhier, Institutions 154. – A. Guillou, Civilisation 111.
82. R. Guilland, Αλέξιος Απόκαυκος 523 κ.ε. – L. Bréhier, Institutions 157.

θυμίζοντάς του τα καθήκοντά του, κι αυτός προσκυνούσε τον αυτοκράτορα και απαντούσε στην προσλαλιά[83].

Οι υπάλληλοι έδιναν όρκο πίστης στον αυτοκράτορα, δείγμα αφοσιώσεώς τους στον ηγεμόνα[84].

Οι νεοδιοριζόμενοι ώφειλαν να καταβάλουν τέλη διορισμού, που ήταν μάλιστα αρκετά υψηλά. Η συνήθεια αυτή οδηγούσε στο ωνητό των αξιωμάτων, αμάρτημα που πολλές φορές επιχείρησαν να εξαλείψουν οι αυτοκράτορες, που όμως διατηρήθηκε μέχρι τέλους σχεδόν του κράτους. Σε αντιστάθμισμα οι υπάλληλοι έπαιρναν τακτικό μισθό από το δημόσιο ταμείο, ανάλογο προς το αξίωμά τους. Τις σχετικές ταρίφες από την εποχή του Ιουστινιανού και εξής διασώζουν οι πηγές[85].

Η ύπαρξη αυτής της καλά και ιεραρχικά οργανωμένης υπαλληλίας συνιστούσε το σκελετό της διοικήσεως του κράτους, που λειτουργούσε ικανοποιητικά, παρά τις αλλαγές προσώπων, όχι μόνο στο υπαλληλικό, αλλά ακόμη και στο αυτοκρατορικό επίπεδο. Όπως ορθά παρατηρήθηκε, η βυζαντινή υπαλληλία αντλούσε το κύρος της από το κύρος του κράτους που εν μέρει το ενσάρκωνε, μολονότι βέβαια ήταν υποχρεωμένη κάθε στιγμή να δίνει λόγο για τις ενέργειές της[86].

Παρόλο όμως που δενόταν με όρκο με το πρόσωπο του αυτοκράτορα, εν τούτοις διεξήγε με κάποια σχετική αυτονομία τις τρέχουσες εργασίες, έτσι ώστε να μπορεί να λειτουργεί η διοίκηση ακόμη κι όταν ο επικεφαλής έλειπε. Το γεγονός αυτό είχε δύο συνέπειες που επιδρούσαν τόσο θετικά όσο και αρνητικά: το θετικό ήταν ότι η υπαλληλία ενεργούσε σαν τροχοπέδη στις εκτροπές του αυτοκράτορα. Στο Βυζάντιο, ως γνωστό, η αυτοκρατορική εξουσία δεσμευόταν από τους νόμους της και τα έθιμα: ο Λέων Στ΄ γράφει: οι νόμοι είναι φύλακες της υπάρξεώς μας, είναι γιατροί και ή εμποδίζουν τα κακά να εισβάλουν στην κοινωνία ή τα αντιμετωπίζουν και τα θεραπεύουν όταν έχουν ήδη εισβάλει. Όλοι ξέρουν, συνεχίζει, ότι το κράτος κυβερνιέται από τους νόμους ή από τα έθιμα που παίρνουν ισχύ νόμου[87].

Η εφαρμογή, όμως, των νόμων βρισκόταν στα χέρια της υπαλληλίας, που διέθετε έτσι έναν έμμεσο τρόπο να περιορίζει τις αυτοκρατορικές τάσεις για αυθαιρεσία. Με αυτό τον τρόπο η βυζαντινή υπαλληλία αντιπροσώπευε έναν ορθολογιστικό τρόπο διοικήσεως που συνερ-

83. L. Bréhier, Institutions 257 κ.ε.
84. N. Svoronos, Serment 106 κ.ε. – A. Guillou, Civilisation 110.
85. L. Bréhier, Institutions 161 κ.ε. – J. Karayannopulos, Finanzwesen 105 κ.ε.
86. L. Bréhier, Institutions 162 κ.ε.
87. Νεαραί Λέοντος Στ΄, Προοίμιον 5. 6 κ.ε. – A. Guillou, Civilisation 131.

γούσε στην ανάπτυξη δημόσιας ζωής, στηριγμένης στην ισχύ του νόμου: κάτι πρωτότυπο και πρωτόφαντο για το Μεσαίωνα[88].

Το αρνητικό τώρα: εν πρώτοις, η τόσο γραφειοκρατική οργάνωση της υπαλληλίας επενεργούσε σαν τροχοπέδη και σε κάθε νεωτεριστική μεταρρυθμιστική προσπάθεια του αυτοκράτορα. Περαιτέρω, παρόλο που η είσοδος στην υπαλληλία ήταν κατ' αρχήν ελεύθερη, ο νεπωτισμός που αναπτύχθηκε με τον καιρό, η οικογενειακή παράδοση που σχηματίστηκε, ενθαρρυνόμενη μάλιστα από τους αυτοκράτορες, και ο προστατευτισμός δημιούργησαν μια υπαλληλική κάστα, που χάρη στη δύναμη που διέθετε, έφτασε να εξελιχθεί σε ιδιαίτερο κοινωνικό στρώμα, που κατά τον 11ο αιώνα βρήκε ανοικτή είσοδο στη σύγκλητο, απέκτησε ταξικές προλήψεις και έφτασε να βλέπει με κακό μάτι το γάμο με τους «κοινούς» ανθρώπους, τους κατώτερους[89].

Από την ίδια εποχή οι μεγάλες οικογένειες, αλλά και μέλη της αυτοκρατορικής οικογενείας, αναλάμβαναν συστηματικά πια τα ανώτατα αξιώματα, έτσι ώστε να σχηματιστεί πλέον μια νέα «αριστοκρατία», η «υπαλληλική αριστοκρατία»[90]. Γι' αυτό, βέβαια, κατάντησε τιμητικό και για ξένους άρχοντες που προσχωρούσαν στο Βυζάντιο, να παίρνουν αξιώματα διοικητικά και να δουλεύουν πιστά τη βυζαντινή κυβέρνηση[91].

Η ανάπτυξη, όμως, της υπαλληλίας σε «αριστοκρατικό» στρώμα πλούσιων πολιτών μεγαλογαιοκτημόνων, είχε δυσμενείς κοινωνικές επιπτώσεις και η μεταβολή της σε κάστα ισχυρών και πλούσιων ανωτάτων αξιωματούχων εγκυμονούσε και πολιτικούς κινδύνους για το κράτος. Με πολλή δόση αλήθειας ετόνισε ο Louis Bréhier ότι η υπέρμετρη αύξηση της υπαλληλικής δυνάμεως έφερνε μαζί της και τις απαρχές διαλύσεως του κράτους[92].

Εκτός, όμως, από αυτό υπήρχε κι άλλο αρνητικό σημείο. Μια συστηματικά και καλά οργανωμένη γραφειοκρατία προϋποθέτει πολυάριθμη υπαλληλία, η οποία όμως αναγκαστικά απορροφούσε μεγάλα ποσά, εξασθένιζε τα οικονομικά του κράτους και μεγάλωνε τα φορο-

88. N.H. Baynes, Empire 119. – A. Guillou, Civilisation 130.

89. F. Cognasso, Partiti 260, 267. – W. Ensslin, Kaiser 359.

90. Το ζήτημα υπάρξεως αριστοκρατίας στο Βυζάντιο στην πλήρη και καθαρή έννοια του όρου, είναι αμφιλεγόμενο ζήτημα. Διδακτορική εργασία σχετική προς το πρόβλημα αυτό παρασκευάζει η Ε. Αντωνοπούλου.

91. L. Bréhier, Institutions 155.

92. L. Bréhier, Institutions 165. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο Βυζάντιο δεν παρουσιάστηκε η ανάλογη δυτική υπαλληλική εξέλιξη που συνήργησε στην ανάπτυξη του φεουδαλικού συστήματος.

λογικά βάρη των πολιτών[93]. Μεγάλο μέρος των εσόδων του κράτους ξοδευόταν για τους υπαλλήλους, δηλαδή σε μη παραγωγικούς σκοπούς, και έτσι παρουσιαζόταν δυσαναλογία ανάμεσα στο όλο ποσό των φόρων και στο ποσό που διετίθετο πράγματι για παραγωγικούς κρατικούς σκοπούς. Τούτο σήμαινε ότι οι ανάγκες του κράτους καλύπτονταν με μιαν αντιοικονομικά οργανωμένη υπαλληλία κι ότι, επομένως, τα οικονομικά βάρη των πολιτών ήταν πολύ περισσότερα από όσο κανονικά θα έπρεπε να είναι. Σαν τελική συνέπεια είχε τούτο, ότι εξωτερικές και αναπάντεχες συγκυρίες, πόλεμοι, φυσικές καταστροφές, κλόνιζαν πολύ εύκολα την οικονομική θέση των πολιτών, που δεν είχαν, λόγω της υψηλής φορολογίας, μεγάλα περιθώρια οικονομικής ασφάλειας και αντοχής.

Τέλος, ένα συνακόλουθο της υπαλληλίας ήταν και τα μεγαλύτερα ή μικρότερα φαινόμενα διαφθοράς, που δυσκόλευαν τη διοίκηση, καταπίεζαν τους πληθυσμούς και αποτελούσαν καρκίνωμα του βυζαντινού δημοσίου βίου, ήδη από την πρωτοβυζαντινή εποχή. Οι αυτοκράτορες προσπάθησαν, βέβαια, να αντιπαλαίσουν κατά των κακών αυτών, είτε δημιουργώντας όργανα επιβλέψεως των υπαλλήλων, κανονικά ή έκτακτα, είτε αναθέτοντας στους επισκόπους το έργο αυτό[94].

Τα μέτρα αυτά, όμως, δεν απέδωσαν κι έτσι από τον 11ο, και κυρίως τον 12ο αιώνα, η υπέρμετρα ενισχυμένη υπαλληλική τάξη διοικεί πραγματικά το κράτος[95].

Σημασία υπαλληλίας – Τιμητικοί τίτλοι (αξίαι διά βραβείων).

Οι βυζαντινοί υπάλληλοι, σε όλες τις περιόδους του κράτους, εκτός του αξιώματός τους λάμβαναν κι έναν τιμητικό τίτλο. Με τη χαρακτηριστική αυτή διαρχία υλοποιούνται και επισημαίνονται δύο πράγματα: α) ότι ο βυζαντινός υπάλληλος ή αξιωματούχος δεν ασκεί ένα δημόσιο λειτούργημα, αλλά δρα ως άνθρωπος του βυζαντινού αυτοκράτορα και μόνο· β) ότι δυνάμει του τίτλου που λαμβάνει ο βυζαντινός υπάλληλος, διαφέρει από τον κοινό πολίτη, αίρεται υπεράνω αυτού. Ο τίτλος του δηλώνει ότι ο υπάλληλος είναι ο εκλεκτός του ηγεμόνα, εκπροσωπεί το κράτος και αντλεί την εξουσία του από το κύρος και την εξουσία του κράτους, δηλαδή του βυζαντινού αυτοκράτορα. Δεν είναι τυχαίο ότι όσοι ενεργούν εξ ονόματός του, ενεργούν στη θέση του αυτοκράτορα του ίδιου και καλούνται οι *εκ προσώπου* του[96].

93. W. Ensslin, Kaiser 347.
94. J. Karayannopulos, Finanzwesen 224-230.
95. L. Bréhier, Institutions 165.
96. Πρβ. A. Guillou, Civilisation 108 κ.ε.

Με άλλα λόγια η απονομή των τίτλων αυτών που ήταν ανάλογοι με τους τίτλους που έδινε στους ευνοούμενούς του ο αυτοκράτορας, είχε ακριβώς αυτόν το σκοπό, να τονίσει ότι ο κάτοχος του τίτλου δεν ήταν απλώς διοικητικός υπάλληλος ενός οποιουδήποτε κρατικού μορφώματος, αλλά άνθρωπος του αυτοκράτορα, και ο τίτλος του σήμαινε το βαθμό της οικειότητάς του με τον αυτοκράτορα και της εμπιστοσύνης του ηγεμόνος προς αυτόν[97].

Κατά την Πρωτοβυζαντινή εποχή οι τιμητικοί τίτλοι διακρίνονταν σε τρεις, αργότερα τέσσερις κατηγορίες: gloriosi, illustres, spectatiles, clarissimi και οι ανώτεροι υπάλληλοι έμπαιναν στις κατηγορίες αυτές με απονομή του αντίστοιχου τίτλου, που γινόταν με ειδική τελετή.

Από τη Μεσοβυζαντινή εποχή οι τίτλοι αυτοί παίρνουν ειδικότερο χαρακτήρα, κατανέμονται σε 18 κατηγορίες και παρακολουθούν τους υπαλλήλους σ' όλη σχεδόν τη διαδρομή της ιεραρχίας. Συμβαίνει ακόμη ώστε υπάλληλοι του ίδιου βαθμού να έχουν διαφορετικούς τίτλους· έτσι έχουμε: ανθύπατο – στρατηγό· πατρίκιο – στρατηγό ή ακόμη πρωτοσπαθάριο – στρατηγό[98].

Οι τίτλοι ήταν ωνητοί, και μάλιστα αρκετά ακριβά. Η ματαιοδοξία των ανθρώπων συνέτεινε ώστε οι τίτλοι να αγοράζονται αθρόως και να καθίστανται έτσι πλουτοπαραγωγική πηγή για το κράτος. Έτσι εξηγείται ο πληθωρισμός και η διαρκής εναλλαγή των τίτλων και το γεγονός ότι σε επαρχιακά κτηματολόγια όπως π.χ. της μικρής πόλης των Θηβών, όλοι σχεδόν οι αναφερόμενοι έφεραν τιμητικούς τίτλους[99].

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του κληρικού Κτενά ο οποίος πλήρωσε 60 λίτρες χρυσού για να αποκτήσει τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου που του προσεπόριζε το ποσό της μιας λίτρας το χρόνο, γιατί κάθε τίτλος συνοδευόταν με ένα μικρό ετήσιο ποσό. Είναι φανερό ότι η απόκτηση ενός τίτλου σήμαινε και κοινωνική προαγωγή του κατόχου του, και σ' αυτό απέβλεπε ο αγοραστής του[100].

Όπως και ο διορισμός σε αξιώματα έτσι και η απονομή των τιμητικών τίτλων γινόταν σε πομπώδη επίσημη αυλική τελετή και συνοδευόταν από την επίδοση σημείων (insignia) όπως π.χ. ειδικού ενδύματος, ζώνης ή άλλου σημείου, από τον ίδιο τον αυτοκράτορα[101]: ήταν

97. W. Ensslin, Διακυβέρνηση 615.
98. N. Oikonomidès, Listes 143.
99. N. Svoronos, Cadastre 5, 67 κ.ε. που δίδει όμως εσφαλμένη κατά τη γνώμη μου ερμηνεία του φαινομένου.
100. Κων. Πορφ., Προς... Ρωμανόν 50. 235 κ.ε.
101. Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 217. 20 κ.ε.

φανερή εκδήλωση της βυζαντινής θεωρίας που αναφέραμε, ότι οι υπάλληλοι ήταν συγχρόνως και μέλη της αυλής· ότι δηλ. στην πραγματικότητα ήταν βασιλικοί άνθρωποι, στην υπηρεσία του αυτοκράτορα για τη διοίκηση του κράτους.

Η σημασία της βυζαντινής υπαλληλίας δεν περιοριζόταν μόνο στα στενά διοικητικά όρια. Πέρα από αυτά είχε μεγάλη πολιτιστική σπουδαιότητα. Με τη γλώσσα που χρησιμοποιούσε, την ελληνική, ενεργούσε σαν παράγοντας πολιτιστικής αναπτύξεως και ενότητας του κράτους. Μια και η ελληνική ήταν γλώσσα της διοικήσεως και της εκκλησίας[102], ήταν αναπόφευκτο να τη μάθουν και να τη μιλούν οι πληθυσμοί της αυτοκρατορίας.

Μιλώντας την ίδια γλώσσα όλοι, έπαιρναν, χωρίς να το νιώθουν, συνήθειες, τρόπους σκέψης και ζωής κοινούς, κι από το μεγάλο χωνευτήρι που ήταν η Κωνσταντινούπολη έβγαιναν αλλαγμένοι, σφραγισμένοι με την ίδια σφραγίδα, ενσωματωμένοι στην ενότητα της αυτοκρατορίας. Το μεγάλο επίτευγμα της αυτοκρατορικής διοικήσεως ήταν ότι συνετέλεσε κι αυτή, μέσω του ελληνισμού, στο να πραγματοποιηθεί το αμάλγαμα τούτο[103].

2. ΑΜΥΝΑ

Η στρατηγική της βυζαντινής αυτοκρατορίας καθοριζόταν από τη γεωγραφική της θέση. Απλωμένη σε τρεις ηπείρους, είχε να αντιμετωπίσει επιθέσεις σε πολλά συγχρόνως μέτωπα. Για να τις αποκρούσει χρειαζόταν στρατό, μεγάλο και καλό.

Η ανάγκη, λοιπόν, της δημιουργίας και διατηρήσεως ετοιμοπόλεμου και αξιόμαχου στρατού και στόλου δεν προερχόταν από την ανόητη φιλοδοξία φιλοπόλεμων αυτοκρατόρων να δρέψουν πολεμικές δάφνες και τρόπαια, αλλά υπαγορεύτηκε από τα ίδια τα πράγματα. Αν είναι αληθινό ότι η ιστορία της Ρώμης είναι κυρίως η ιστορία του ρωμαϊκού στρατού, είναι εξ ίσου αληθινό πως η στρατιωτική οργάνωση μαζί βέβαια με το δίκαιο είναι τα σημεία εκείνα της ρωμαϊκής κληρονομιάς, στα οποία το Βυζάντιο αναδείχτηκε ο πιστότερος κληρονόμος και συνεχιστής της ρωμαϊκής παραδόσεως. Ας εξετάσουμε, όμως, λεπτομερέστερα τις στρατιωτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας στο στρατό ξηράς και το ναυτικό.

102. Της διοικήσεως από του 6 αι., της εκκλησίας ανέκαθεν. Πρβ. Ch. Diehl - G. Marçais, Monde 503. – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 24.

103. Ch. Diehl - G. Marçais, Monde 504. – W. Ensslin, Kaiser 360.

Στρατός — Πρωτοβυζαντινή περίοδος[104]

Διάταξη στρατιωτικών δυνάμεων

Ο βυζαντινός στρατός είναι προϊόν των μεταρρυθμίσεων του Διοκλητιανού και του Μ. Κωνσταντίνου. Πριν από τους αυτοκράτορες τούτους ο ρωμαϊκός στρατός ήταν παρατεταγμένος κατά λεγεώνες στα σύνορα του κράτους, με μοναδική γενική εφεδρεία τη φρουρά των πραιτωριανών. Οι πραιτωριανοί, όμως, παρέμειναν στη μακρινή Ρώμη και δεν είχαν τη δυνατότητα να προστρέξουν έγκαιρα στα σημεία των συνόρων που τυχόν κινδύνευαν. Έπειτα, η ανάμιξή τους στην εκλογή των αυτοκρατόρων και η διαφθορά που βασίλευε στην «αιώνια πόλη» είχαν περιορίσει τις πολεμικές τους αρετές και τους είχαν μεταβάλει από αξιόμαχο στρατιωτικό σώμα σε συρφετό μισθοφόρων[105]. Έτσι, όμως, το βάρος της άμυνας σε κάθε τομέα των συνόρων βάραινε αποκλειστικά και μόνο το στρατιωτικό τμήμα που ήταν ταγμένο εκεί, ενώ συγχρόνως οι ενισχύσεις, που ενδεχομένως θα στέλνονταν στο απειλούμενο μέρος από άλλους τομείς των συνόρων, κατ' ανάγκη θα απογύμνωναν στρατιωτικά τους τομείς εκείνους.

Οι μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού και του Μ. Κωνσταντίνου αυτό ακριβώς το πρόβλημα προσπάθησαν να επιλύσουν: πως ήταν δυνατό να αντιμετωπίζονται βαρβαρικές επιθέσεις χωρίς να απογυμνώνονται άλλα σημεία των συνόρων από τους υπερασπιστές τους.

Το πρόβλημα αυτό αντιμετωπίστηκε με τη διάκριση του στρατού σε στρατό προκαλύψεως και ανασχέσεως και σε στρατό αντεπιθέσεως και κρούσεως[106].

Ο πρώτος είχε σαν αποστολή του τη φύλαξη των συνόρων και την απόκρουση μικροαποπειρών του εχθρού να τα διαρρήξουν και να τα διαβούν. Οι στρατιώτες του στρατού αυτού ήταν εγκατεστημένοι κατά μήκος των συνόρων. Ονομάζονταν γενικά *λιμιτανέοι* (limitanei = συνοριακοί) και ειδικότερα riparii (ή riparienses = παρόχθιοι), αν φρουρούσαν ποτάμια σύνορα, castrissiani δε ή castellani, αν στρατοπέδευαν σε κάστρα ή καστέλλα (= castra, castella).

Η γραμμή των συνόρων, το *λίμιτον* (limes) ήταν διαιρεμένη σε τομείς. Η άμυνα κάθε τομέα είχε ανατεθεί σε ανάλογο αριθμό *λιμιτανέων* στρατιωτών με επικεφαλής ένα *δούκα* (dux).

Στα σύνορα του ανατολικού τμήματος του κράτους βρίσκουμε κα-

104. I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία I. 621 κ.ε.
105. R. Grosse, Militärgeschichte 58.
106. J. Karayannopulos, Themenordnung 46.

τά τον καιρό της τελικής συντάξεως της *notitia Dignitatum* (= κατάλογος αξιωμάτων), το 425, δεκατρία δουκάτα: δύο στην Αίγυπτο (Λιβύης και Θηβαΐδος)· έξι στην Ανατολή (Μεσοποταμίας, Οσροηνής, Ευφρατησίας και Συρίας, Παλαιστίνης, Φοινίκης, Αραβίας)· ένα στον Πόντο (Αρμενίας)· δύο στη Θράκη (Δευτέρας Μοισίας και Σκυθίας)· δύο στο Δεύτερο Ιλλυρικό (Παροχθίου Δακίας και Πρώτης Μοισίας)[107].

Τα σπουδαιότερα των δουκάτων μπορούσαν να προαχθούν σε κομητείες, οπότε διοικούνταν από έναν *κόμη* (comes rei militaris). Η *Notita Dignitatum* μνημονεύει δύο τέτοιους κόμητες για το ανατολικό τμήμα του κράτους, ένα για την Αίγυπτο, που μαρτυρείται ακόμη το 505 σαν comes rei militaris Thebaïci limitis και άλλον ένα στην Ισαυρία. Σ' αυτούς πρέπει να προσθέσουμε, σύμφωνα με πληροφορίες του Ammianus Marcellinus, και έναν comes rei militaris per Thracias[108].

Magisteria militum

Η όπισθεν των δουκάτων ενδοχώρα διαιρούνταν σε μεγάλες στρατιωτικές διοικήσεις, τα magisteria militum. Υπήρχαν τρεις τέτοιες διοικήσεις στο ανατολικό τμήμα του κράτους: το magisterium militum per Orientem, το magisterium per Thracias, και το magisterium per Illyricum.

Ο Ιουστινιανός Α΄ δημιούργησε δύο νέα magisteria: το 528 την αρμενική στρατιωτική διοίκηση (magisterium militum per Armeniam), που απέσπασε από την υπερβολικά μεγάλη σε έκταση στρατιωτική διοίκηση της Ανατολής (magisterium militum per Orientem) και το 537 μικτή στρατιωτική διοίκηση ξηράς και θάλασσας, ο επικεφαλής της οποίας έφερε τον τίτλο quaestor Iustinianus exercitus. Η διοίκηση αυτή περιελάμβανε την Κύπρο, Καρία, τις νήσους του Αιγαίου και τη Μοισία[109].

Η κάθε στρατιωτική διοίκηση διοικούνταν από ένα *στρατηλάτη* (στρατηγό, magister militum). Οι στρατιωτικοί σχηματισμοί των στρατιωτικών διοικήσεων ονομάζονταν *κομητατήσιοι* (comitatenses).

Αντίθετα προς το στρατό προκαλύψεως και ανασχέσεως, τους λιμιτανέους, που αποστολή είχαν, όπως είπαμε, τη διασφάλιση των συνόρων από εχθρικές μικροεπιδρομές ή την ανάσχεση του εχθρού, μέ-

107. Not. Dign. Or. I 40-41, 43-48, 50, 52-53, 55-56. – Βλ. J. Karayannopulos, Themenordnung 47. – Του ιδίου, Ιστορία Ι. 622.

108. Amm. Marc. XXVI. 7. 5. - a. 365. – Πρβ. αυτ. XXXI, 4. 9. - a. 376/7.

109. CJ. 1. 29. 5. - a. 528 – Ιω. Μαλάλας 429. 16 (Αρμενία) NJ. 41 - a. 537 = NJ. 50 - a. 537 (quaestor Iustinianus exercitus).

χρις ότου φθάσουν ενισχύσεις από τα magisteria militum, οι δυνάμεις των τελευταίων, οι *κομητατήσιοι,* αποτελούσαν το στρατό αντεπιθέσεως και κρούσεως, με αποστολή την απόκρουση των εισβολέων και την καταστροφή ή εκδίωξή τους από το έδαφος της αυτοκρατορίας. Εγκατεστημένοι σε σπουδαίους συγκοινωνιακούς κόμβους ή σε επίκαιρα σημεία και πόλεις του εσωτερικού, μπορούσαν οι κομητατήσιοι να επιβλέπουν έναν πολύ μεγάλο τομέα και να επεμβαίνουν με τα ισχυρά ιππικά τμήματα που διέθεταν, γρήγορα και αποτελεσματικά σε κάθε απειλούμενο σημείο[110].

Τη γενική εφεδρεία των βυζαντινών ενόπλων δυνάμεων και τον πυρήνα των δυνάμεων εκστρατείας και επιχειρήσεων μεγάλης κλίμακας αποτελούσαν οι στρατιώτες δύο άλλων magisteria που περιελάμβαναν εκλεκτά μόνο στρατεύματα και ονομάζονταν (comitatenses) palatini (= ανακτορικοί, αν και δεν είχαν, βέβαια, καμιά σχέση με τα ανάκτορα)[111].

Τη διοίκηση του καθενός από τα magisteria αυτά, που διέθεταν τόσο ιππικούς όσο και πεζικούς σχηματισμούς, είχε ένας *στρατηλάτης* (για το ιππικό και το πεζικό), *του πραισέντου* (magister equitum et peditum, praesentalis). Οι Palatini ήταν στρατοπεδευμένοι κατά ένα μέρος στη Βασιλεύουσα, κυρίως όμως στα περίχωρά της, και στις δύο όχθες του Βοσπόρου. Άλλο μεγάλο μέρος τους καταυλιζόταν, σαν σε προγεφύρωμα, στη Βιθυνία και τον Πόντο, στην περιοχή του magisterium per Orientem.

Τα στρατιωτικά magisteria που αναφέραμε ήταν ισότιμα και ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Τις πολεμικές δυνάμεις του κράτους κατά τις μεγάλες εκστρατευτικές επιχειρήσεις διοικούσε ο αυτοκράτορας ή οποιασδήποτε άλλος προχειριζόταν απ' αυτόν σε αρχιστράτηγο. Συνήθως, βέβαια, αρχιστράτηγο διόριζε ο αυτοκράτορας έναν από τους *στρατηλάτες του πραισέντου,* που καθώς υπηρετούσαν στην πρωτεύουσα, είχαν τη δυνατότητα να βρίσκονται σε συχνή επαφή μαζί του και ν' αποσπούν την εύνοιά του[112].

Η άμυνα, επομένως, του κράτους επιτυγχανόταν, σύμφωνα μ' αυτά που είπαμε, με την τριπλή κλιμάκωση των βυζαντινών δυνάμεων: εν πρώτοις με το στρατό των λιμιτανέων˙ έπειτα με τους κομητατησίους των magisteria militum και, τέλος, με τις δυνάμεις των palatini, που α-

110. Πρβ. Ζώσιμος ΙΙ. 34 (91. 26 κ.ε.) – P. Nessana 16, στ. 4 - α. 512. – P. Nessana 29, στ.. 4 - α. 590.
111. J. Karayannopulos, Themenordnung 42.
112. J. Karayannopulos, Themenordnung 48.

ποτελούσαν τη γενική εφεδρεία και τον πυρήνα των μεγάλων εκστρατευτικών επιχειρήσεων[113].

Συγκρότηση και στρατολογία

Βασική μονάδα του στρατού ήταν η *λεγεών*. Όχι όμως η παλαιά, πολυπληθής και γι' αυτόν το λόγο δυσκίνητη ρωμαϊκή λεγεώνα με τους έξι χιλιάδες στρατιώτες της, αλλά μια ολιγάριθμη κι ευκίνητη λεγεώνα από χίλιους άνδρες. Τη νέα λεγεώνα πλαισίωναν μονάδες ελαφρά οπλισμένων στρατιωτών, τα auxilia. Το ιππικό απετελείτο από vexillationes που κάθε μια τους είχε πεντακόσιους ιππείς[114].

Η λεγεώνα όμως των λιμιτανέων, που ήταν εγκατεστημένος στρατός κι επομένως δεν χρειαζόταν να είναι ευκίνητη, διατηρούσε την παλαιά της δύναμη από έξι χιλιάδες άνδρες, η δύναμή της όμως αυτή ήταν κατανεμημένη σε τμήματα, από χίλιους περίπου άνδρες το καθένα. Οι λιμιτανέοι, στην αρχή τουλάχιστον, διέθεταν και ιππικούς σχηματισμούς, τις alae, με δύναμη εξακοσίων ανδρών, και τους cunei, με μικρότερη δύναμη[115].

Μεγάλες διαφορές παρουσιάζονται στη συγκρότηση του στρατού μετά τον 5ο αιώνα. Βασική μονάδα του στρατού του Ιουστινιανού δεν είναι πια η λεγεώνα των 1.000 ανδρών που, όπως είδαμε, εισήχθη από τον Μ. Κωνσταντίνο, αλλά νέα μικρότερη μονάδα, ο αριθμός (= *τάγμα, κατάλογος*· λατ. numerus), με δύναμη 300-400 άνδρες. Έξι ώς οκτώ αριθμοί συνιστούν μια *μοίρα* και δύο τρεις μοίρες ένα *μέρος*. Η μεγάλη μονάδα δηλαδή του βυζαντινού στρατού περιλαμβάνει 6.000-9.000 άνδρες, πράγμα που την κάνει πιο αυτόνομη στις ενέργειές της. Κατά περίεργο φαινόμενο, που θα το ξανασυναντήσουμε και αργότερα προκειμένου για τα θέματα, ο όρος *μέρος*, ο δηλωτικός της νέας μεγάλης μονάδας, μένει άγνωστος στον πολύ κόσμο. Οι κοινές, όχι ειδικές, πηγές τον αγνοούν και αντί γι' αυτόν χρησιμοποιούν τις λέξεις *στρατός, λαός, κατάλογος* κ.λπ[116].

Εκτός, όμως, από τους *αριθμούς* ο στρατός του 6ου αιώνα περιλαμβάνει και σώματα *φοιδεράτων* (foederati), *συμμάχων και βουκελλαρίων* (από το bucellum = γαλέτα). Οι φοιδεράτοι ήταν ιππικά σώματα από βαρβάρους και ντόπιους, όχι μόνο από βαρβάρους όπως γινόταν παλαιότερα. Αντίθετα, οι σύμμαχοι ήταν συγκροτημένα βαρβαρικά σώματα στην υπηρεσία του βυζαντινού κράτους. Οι βουκελλάριοι,

113. J. Karayannopulos, Themenordnung 48.
114. Βλ. A.H.M. Jones, Empire II. 680-1.
115. A.H.M. Jones, Empire II. 610 και 680-1.
116. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 627-8.

τέλος, ήταν σώματα ενόπλων μισθοφόρων, που στρατηγοί κυρίως, αλλά και άλλοι ανώτατοι αξιωματούχοι και απλοί μεγαλογαιοκτήμονες ακόμη, διατηρούσαν για την προσωπική τους φρουρά και ασφάλεια. Οι βουκελλάριοι, των στρατηγών τουλάχιστον, διακρίνονταν σε *υπασπιστές* και *δορυφόρους*. Οι δορυφόροι ήταν ανώτεροι, αποτελούσαν είδος δόκιμων αξιωματικών, κι όταν αναλάμβαναν την υπηρεσία τους έδιναν όρκο πίστης όχι μόνο στον άμεσο αρχηγό τους αλλά και στον αυτοκράτορα. Μ' αυτό τον τρόπο καταβαλλόταν προσπάθεια να αμβλυνθεί η επιρροή του στρατηγού και να στερεοποιηθούν οι συνεκτικοί δεσμοί ανάμεσα στον αυτοκράτορα και στο τμήμα αυτό του στρατού[117].

Αφήσαμε τελευταία την *αυτοκρατορική φρουρά* και τούτο γιατί την Πρωτοβυζαντινή εποχή δεν ήταν αξιόμαχο τμήμα και από πολεμική άποψη δεν είχε παρά μηδαμινή αξία.

Η αυτοκρατορική φρουρά απετελείτο από ιδιαίτερους στρατιωτικούς σχηματισμούς, τις *σχολές* (scholae). Κατά την εποχή της τελευταίας συντάξεως της *Notitia Dignitatum* (425) υπήρχαν επτά σχολές, που η κάθε μια τους είχε δύναμη πεντακοσίων ανδρών. Η συνηθισμένη, όμως, δύναμη της φρουράς φαίνεται πως ήταν πέντε σχολές. Οι σχολές υπάγονταν στο μάγιστρο των οφφικίων, ο οποίος είχε ακόμη, όπως είδαμε, και κάποια διοικητική αρμοδιότητα στους δούκες των λιμιτανέων.

Ανεξάρτητο από τις άλλες σχολές και από τη διοικητική υπαγωγή στο μάγιστρο των οφφικίων ήταν και άλλο σώμα της αυτοκρατορικής φρουράς, οι *προτήκτορες* (protectores), που κατά τον 4ο αιώνα ονομάστηκαν *δομέστικοι* (domestici). Διακρίνονταν σε πεζούς και ιππείς, σ' αυτούς που υπηρετούσαν διαρκώς στα ανάκτορα και σ' εκείνους που ανελάμβαναν μόνιμες αποστολές στην επαρχία. Αρχηγός τους ήταν ο *κόμης των δομεστίκων* (comes domesticorum)[118].

Στρατολογία. Τρεις ήταν οι τρόποι στρατολογίας του βυζαντινού στρατού κατά τους 4ο και 5ο αι.: ο κληρονομικός, ο εθελοντικός και ο φορολογικός.

Ο πρώτος περιελάμβανε άτομα που ήταν υποχρεωμένα να υπηρετήσουν επειδή ήταν γιοι στρατιωτών. Ο δεύτερος περιελάμβανε εθελοντές, τόσο βυζαντινούς όσο και βαρβάρους μισθοφόρους. Οι βάρβαροι

117. Βλ. R. Grosse, Militärgeschichte 288 κ.ε. – J.B. Bury, Later Empire II. 77 κ.ε. – Περί του όρκου βλ. Προκόπιος, Βανδ. πόλ. II. 18. 6.

118. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 628 κ.ε.

μπορούσαν να μπουν στη στρατιωτική υπηρεσία του Βυζαντίου, είτε σαν μεμονωμένα άτομα είτε μαζικά, όταν με τον όρο αυτό τους είχε επιτραπεί να εγκατασταθούν στο κράτος (laeti, dediticii, gentiles), είτε σαν οργανωμένα στρατιωτικά σώματα μισθοφόρων, έπειτα από ειδική συμφωνία με τις βυζαντινές αρχές (foederati). Τέλος, κατά το φορολογικό τρόπο στρατολογίας η περιουσία των βυζαντινών φορολογουμένων υπολογιζότανε σε capitula και οι φορολογούμενοι ή μόνοι τους, αν διέθεταν από ένα και πάνω capitula, ή μαζί με άλλους (συνδότες, consortes), αν μόνο πολλοί μαζί μπορούσαν να σχηματίσουν ένα capitulum, έδιναν για στράτευση έναν ή περισσότερους από τους ανθρώπους τους, ανάλογα με τον αριθμό των capitula.

Κατά τον 4ο αιώνα και οι τρεις τρόποι στρατολογίας που αναφέραμε ήταν εν χρήσει. Επειδή, όμως, ο φορολογικός τρόπος στρατολογίας *«ἐξηργυρίζετο»* συχνά, δηλαδή επιτρεπόταν αντί της προσφοράς ανδρών η καταβολή αντισηκώματος (*χρυσός τιρώνων*, aurum tironicum), με τα χρήματα του οποίου το κράτος στρατολογούσε βαρβάρους μισθοφόρους, οι μεν ντόπιοι στρατιώτες λιγόστευαν όλο και πιο πολύ, ενώ, αντίθετα, οι βάρβαροι συνεχώς πλήθαιναν και άρχισαν μάλιστα να παίρνουν και ανώτατες θέσεις στο στράτευμα. Ποιοτικά, μάλιστα, η διαφορά αυτή ήταν ακόμη μεγαλύτερη, γιατί οι βάρβαροι ήταν γενικά καλύτεροι πολεμιστές παρά οι ντόπιοι. Όπως είπε νεότερος ιστορικός, μια ρωμαϊκή στρατιά άξιζε τόσο περισσότερο, όσο περισσότερους βαρβάρους συγκατέλεγε στις τάξεις της[119].

Τον 5ο αι. έγιναν μεγάλες μεταβολές στη στρατολογία του βυζαντινού στρατού. Η συνεχής αύξηση του βαρβαρικού στοιχείου και η κατάληψη από τους βαρβάρους ανώτατων και καίριων θέσεων στο στρατό προκάλεσαν αντιδράσεις από μέρους των Βυζαντινών. Οι αντιδράσεις αυτές βρήκαν την πρώτη τους εκδήλωση στις σφαγές των Γότθων στην Κωνσταντινούπολη (400), έπειτα από τις οποίες το κράτος απαλλάχτηκε από το γοτθικό κίνδυνο.

Δεύτερο αντιβαρβαρικό κίνημα κατά τα μέσα του 5ου αι. και η σφαγή του αλανού Άσπαρος μαζί με τη σε μεγάλη κλίμακα στρατολογία των εμπειροπόλεμων ισαυρικών φύλων, που εγκαινιάζεται από τότε, απάλλαξαν εντελώς το κράτος από τη βαρβαρική απειλή.

Η μεταβολή αυτή στην προέλευση των στρατευομένων προσδιορίζει τη σύνθεση και συγκρότηση του βυζαντινού στρατού στον επόμενο, 6ο αι. κ.ε. Πράγματι, ουσιώδεις μεταβολές συμβαίνουν στην εθνολογική σύνθεση του στρατού κατά τον αιώνα αυτό. Οι οπλίτες των *α-*

119. R. Grosse, Militärgeschichte 201. – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 630-635.

ριθμών, σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες, κι αντίθετα προς ό,τι πιστευόταν μέχρι προ ολίγου χρόνου, ήταν στην συντριπτική τους πλειοψηφία ντόπιοι και ονομάζονταν με το γενικό όνομα *στρατιώτες*[120].

Αριθμητική ισχύς

Την αριθμητική δύναμη του βυζαντινού στρατού ανεβάζουν οι πληροφορίες των πηγών για τον 4ο και 5ο αι. σε 600.000 περίπου άνδρες. Παρ' όλη, όμως, την ομόφωνη σχεδόν μαρτυρία των πηγών, ένας τέτοιος αριθμός πρέπει να θεωρηθεί τελείως απίθανος, για την εποχή που εξετάζουμε. Ίσως 200.000 άνδρες και για τα δύο τμήματα του κράτους να είναι αριθμός πιο κοντά στην πραγματικότητα, τουλάχιστον όσον αφορά το στρατό κρούσεως[121].

Αριθμητικά ο στρατός του Ιουστινιανού δεν φαίνεται να διέφερε πολύ από το στρατό του 4ου και 5ου αι. Ας αναλογισθούμε μόνο με πόσο μικρές δυνάμεις διεξήγαγε τους πολέμους του ο αυτοκράτορας αυτός. Γι' αυτό οι πληροφορίες του Αγαθία, που ανεβάζει το σύνολο των στρατευμάτων της εποχής του σε 150.000 άνδρες, δεν φαίνεται να απέχουν πολύ από την πραγματικότητα[122].

Τακτική

Η τακτική του πρωτοβυζαντινού στρατού ήταν, στην αρχή τουλάχιστο, συνέχεια της παλαιάς ρωμαϊκής αρχής, σύμφωνα με την οποία το πεζικό δίνει τις μάχες και το ιππικό έχει απλώς βοηθητικό χαρακτήρα. Οι ήττες του βυζαντινού στρατού, κυρίως από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. δίδαξαν τους Βυζαντινούς πόσο μεγάλη ήταν η σπουδαιότητα του ιππικού, που σε τόσο μεγάλη κλίμακα χρησιμοποιούσαν οι αντίπαλοί του. Στους βυζαντινούς στρατούς του 6ου αι., θα βρούμε εφαρμοσμένα πλέον τα διδάγματα αυτά[123].

Οπλισμός

Μεταβολές υπέστη και ο οπλισμός του στρατού, που βελτιώθηκε και προσαρμόστηκε κυρίως στις ανάγκες του πολέμου εναντίον των Περσών. Ισχυρότατα αναπτύχθηκαν τα τμήματα του βαριού ιππικού, που διέθετε ισχυρή αμυντική πανοπλία και, σαν επιθετικά όπλα, μακριά δόρατα και βαριά τόξα. Το ιππικό τούτο ήταν γνωστό ήδη από

120. J. Karayannopulos, Themenordnung, 41 κ.ε. – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 635 κ.ε.

121. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 638-39.

122. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 639.

123. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 639-40.

τα μέσα του 4ου αι. (ferreus equitatus, *κατάφρακτοι ιππείς,* clibanarii), στους πολέμους όμως του Ιουστινιανού χρησιμοποιήθηκε συστηματικά και έδειξε την αξία του[124].

Στρατός – Μεσοβυζαντινή περίοδος

Στρατολογία

Είδαμε πως στο στρατό του Ιουστινιανού το βαρβαρικό στοιχείο, αν εξαιρέσουμε τους συμμάχους, που ήταν συνταγμένα τμήματα βαρβάρων στην υπηρεσία του Βυζαντίου, συνεχώς λιγόστευε. Η μείωση αυτή επιτάθηκε στα μετά τον Ιουστινιανό χρόνια, κυρίως επειδή η γοτθική μετανάστευση έλαβε πια τέλος κι ακόμη επειδή οι Άβαροι, που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο χώρο πέρα από τον Δούναβη, αποτέλεσαν διαχωριστικό φραγμό ανάμεσα στην αυτοκρατορία και τα γερμανικά φύλα.

Έτσι τα πρώτα χρόνια της εξουσίας του Τιβερίου Β΄ - Κωνσταντίνου ως καίσαρος (565-578) αποτελούν την τελευταία περίοδο της ιστορίας του βυζαντινού στρατού, κατά την οποία γίνεται σε δυσανάλογα μεγάλη κλίμακα προς τους εντόπιους στρατιώτες στρατολογία βαρβάρων μισθοφόρων. Η εκστρατεία του Μαυρικίου, στρατηγού τότε, κατά των Περσών το 577/8 έγινε με στρατεύματα που συγκροτήθηκαν κυριώτατα από επιστρατευμένους βυζαντινούς υπηκόους. Κατά το τελευταίο πέμπτο, λοιπόν, του 6ου αι. ο βυζαντινός στρατός στη συντριπτική του πλειοψηφία έχει μεταβληθεί πια σε εθνικό στρατό[125].

Θέματα

Την ίδια εποχή περίπου συμβαίνει και μια άλλη μεταβολή, αυτή τη φορά στη στρατιωτική ορολογία. Είπαμε προηγουμένως ότι ο όρος *μέρος* ήταν άγνωστος στο πολύ κοινό κι ότι για το λόγο τούτο οι μη ειδικές πηγές χρησιμοποιούν τις λέξεις *στρατός, λαός* κ.λπ., όταν μιλούν για μεγάλες στρατιωτικές μονάδες. Στις στρατιωτικές υπηρεσίες, όμως, χρησιμοποιούνταν παράλληλα προς τη λέξη *μέρος* και ο όρος *θέμα,* αρχικά μεν στη σημασία του καταλόγου, στον οποίο ήταν καταχωρημένη η δύναμη κάθε μέρους, έπειτα δε και του ίδιου του μέρους[126].

Ο όρος *θέμα* στη σημασία του *μέρους* (στρατιωτικής μεγάλης μο-

124. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 639. – T. Kolias, Waffen 37 κ.ε. για τα μέχρι του 1204 όπλα των Βυζαντινών.

125. J. Karayannopulos, Themenordnung 42 κ.ε.

126. F. Dölger, Ableitung 196 κ.ε. – Πρβ. εν τούτοις J. Koder, Bedeutungsentwicklung 155 κ.ε. που χωρίς επιτυχία κατά τη γνώμη μου, αντικρούει τη γνώμη του F. Dölger.

νάδας) μαρτυρείται ήδη για το έτος 611-612[127]. Επομένως κατά την εποχή αυτή, τέλη 6ου και αρχές 7ου αι., ο όρος χρησιμοποιείται ήδη για να δηλώσει τις μεγάλες μονάδες του βυζαντινού στρατού, αν και κατά φαινόμενο, ανάλογο προς το φαινόμενο που παρατηρήσαμε για τη λέξη *μέρος*, η λέξη *θέμα* επειδή ήταν όρος της εσωτερικής στρατιωτικής υπηρεσίας και ορολογίας δεν μνημονεύεται παρά πολύ σπάνια στις σύγχρονες πηγές. Μόνο όταν διαδόθηκε και έγινε κοινός όρος χρησιμοποιήθηκε ευρύτερα, από τις μεταγενέστερες πια πηγές.

Επειδή, όπως είπαμε, τα στρατεύματα από τα τέλη του 6ου αι. προέρχονταν από επιστρατευομένους ντόπιους, οι σχηματιζόμενες μεγάλες μονάδες, αρχικά τουλάχιστον, έπαιρναν το όνομα της περιφέρειας απ' όπου καταγότανε το κύριο μέρος των στρατιωτών της μεγάλης μονάδας, όπως π.χ. το θέμα των Αρμενιακών. Άλλες, πάλι, μεγάλες μονάδες ονομάστηκαν από την κατηγορία των στρατιωτών που αποτέλεσαν τον αρχικό τους πυρήνα˙ π.χ. το θέμα του Οψικίου[128], των Βουκελλαρίων[129], των Ανατολικών[130] κ.λπ.

Όλο σχεδόν τον 7ο αι. τα θέματα του βυζαντινού στρατού βρίσκονται σε διαρκή κίνηση για να αποκρούσουν τους Πέρσες και έπειτα τους Άραβες. Τέλος, κατά το τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. το Βυζάντιο κατορθώνει να αποκρούσει το πρώτο κύμα της αραβικής εισβολής και να ρίξει τους Άραβες οριστικά πέρα από τα όρια της Μ. Ασίας. Τα θέματα τότε αναλαμβάνουν στατική πια αποστολή. Το θέμα των Ανατολικών, μια και η περιοχή του παλαιού magisterium per Orientem έχει πια χαθεί για το κράτος, αναλαμβάνει την προάσπιση των κεντροανατολικών επαρχιών της Μ. Ασίας˙ το θέμα των Αρμενιακών την προάσπιση της περιοχής Πόντου μέχρι την Αρμενία˙ το θέμα του Οψικίου, που χρησίμευε ίσως σαν γενική εφεδρεία των προηγουμένων θεμάτων, ήταν στρατοπεδευμένο στην περιοχή μεταξύ Πόντου, Γαλατίας και Βιθυνίας, εκεί δηλαδή που στρατοπέδευε παλαιότερα η αυτοκρατορική φρουρά[131].

Συν τω χρόνω, και εξαιτίας των δυσκόλων περιστάσεων που είχαν

127. Θεοφάνης 300. 4 κ.ε. – Χωρίς επιτυχία ο Ν. Οικονομίδης, Mentions 1 κ.ε. προσπάθησε να δείξει ότι πρώτη μνεία της λέξης θέμα γίνεται το 622. Βλ. Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Μνεία 225 κ.ε. που επιτυχώς αντέκρουσε τη γνώμη αυτή.

128. Από το obsequium = ακολουθία, που προφανώς είχε για πυρήνα άνδρες της αυτοκρατορικής φρουράς.

129. Από τους bucellarii = στρατιώτες που έπαιρναν bucella = γαλέτα. Οι βουκελλάριοι ήταν αρχικά ο ιδιωτικός στρατός των μεγάλων αξιωματούχων και από αυτούς, προφανώς, σχηματίστηκε το αντίστοιχο θέμα.

130. Από τους στρατιώτες του τέως magisterium militum per Orientem.

131. Βλ. J. Karayannopulos, Themenordnung 30.

σαν αποτέλεσμα την έξαρση της σπουδαιότητας του στρατιωτικού παράγοντα, ο στρατιωτικός διοικητής του θέματος, συνεχίζοντας συνήθεια των πρώτων βυζαντινών αιώνων που τονίστηκε ιδιαίτερα από τον Ιουστινιανό Α΄, υποσκελίζει τους πολιτικούς αξιωματούχους της περιφερείας του και συγκεντρώνει σιγά σιγά όλες τις εξουσίες στα χέρια του. Τούτο, βέβαια, αναγνωρίστηκε επίσημα μετά τη δεύτερη απόκρουση των Αράβων από τον Λέοντα Γ΄[132].

Σαν αποτέλεσμα των εξελίξεων που διαγράψαμε προηγουμένως, το κράτος διαιρείται σε *στρατιωτικές διοικήσεις* ανεξάρτητες η μια από την άλλη. Αρχηγός όλων των διοικήσεων αυτών και αρχιστράτηγος των βυζαντινών δυνάμεων ήταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας, που όμως μπορούσε να μεταβιβάσει σε καιρό πολέμου την αρχηστρατιγία σε οποιονδήποτε έκρινε ικανό γι' αυτήν. Οι νέες στρατιωτικές διοικήσεις διέφεραν από τις παλαιότερες, τα στρατιωτικά μαγιστέρια (magisteria militum), διότι τούτες αντίθετα με εκείνες είχαν από την εποχή του Λέοντος Γ΄ τόσο στρατιωτική όσο και πολιτική αρμοδιότητα[133].

Παρόλο που οι νέες διοικήσεις ήταν ανεξάρτητες και ισότιμες η μια με την άλλη, διέφεραν μεταξύ τους στην έκταση και, φυσικά, στην αριθμητική δύναμη των στρατευμάτων τους. Κατά το πρώτο τρίτο του 9ου αι. υπήρχαν οι εξής στρατιωτικές διοικήσεις (θέματα): των Αρμενιακών, Ανατολικών, Οψικίου, Κιβυρραιωτών, Θράκης, Μακεδονίας, Στρυμόνος, Θεσσαλονίκης και Ελλάδας. Από αυτές το θέμα Κιβυρραιωτών ήταν ναυτική διοίκηση[134]. Στα επόμενα χρόνια η κατάτμηση των διοικήσεων συνεχίστηκε και τούτο είχε σαν συνέπεια τη σμίκρυνση των παλαιών και τη δημιουργία πολλών νέων, μικρών στην έκταση θεμάτων.

Ορισμένα περάσματα των συνόρων *(= κλεισούρες),* στρατηγικά καίρια για την άμυνα των βυζαντινών συνόρων, απέκτησαν ενισχυμένη φρουρά κι αποτελούσαν ειδικές στρατιωτικές διοικήσεις, τις *κλεισουραρχίες*[135].

Τάγματα αυτοκρατορικής φρουράς

Εκτός από τα θεματικά στρατεύματα, τις βυζαντινές ένοπλες δυνάμεις συμπλήρωναν τα τάγματα της *αυτοκρατορικής φρουράς.* Αναφέραμε προηγουμένως τους palatini, που στρατοπέδευαν γύρω από την

132. J. Karayannopulos, Themenordnung 70.
133. J. Karayannopulos, Themenordnung 34 κ.ε.
134. Βλ. Κων. Πορφ., Θεμ. I. XIV (78 κ.ε.).
135. Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Κλεισούρες 79 κ.ε.

Κωνσταντινούπολη, μα ακόμη και στη Βιθυνία και Γαλατία μέχρι τον Πόντο. Οι palatini αυτοί αποτελούσαν τη γενική εφεδρεία του βυζαντινού στρατού και συνόδευαν, φυσικά, τον αυτοκράτορα στις μεγάλες εκστρατείες. Θεωρούνταν λοιπόν σαν η στρατιωτική συνοδεία, το Οψίκιον (= obsequium = ακολουθία) του αυτοκράτορα. Οι σχηματισμοί αυτοί κατά τη θεματική οργάνωση του κράτους αποτέλεσαν, όπως είδαμε, ιδιαίτερο θέμα, του Οψικίου.

Ένα μέρος, όμως, των παλαιών palatini συγχωνεύθηκε με τις παλαιές σχολές (scholae palatinae) κι έτσι αποτελέστηκε η νέα ανακτορική φρουρά, τα *τάγματα,* όπως έλεγαν οι Βυζαντινοί[136].

Κατά τον 9ο αι. τα τάγματα συγκατέλεγαν τα εξής τμήματα: α) τις *σχολές,* που ήταν σώμα από έφιππους και πεζούς στρατιώτες. Επικεφαλής τους ήταν ο *δομέστικος των σχολών,* που υποκατέστησε τον παλαιό μάγιστρο των οφφικίων[137] στις σχετικές με την αυτοκρατορική φρουρά αρμοδιότητες. Οι σχολές είχαν αναλάβει την εσωτερική υπηρεσία των ανακτόρων· β) τους *εξκουβήτορες,* σώμα που το ίδρυσε ο Λέων Α΄ το 468. Διοικούνταν στην αρχή από έναν *κόμητα,* κι από τον καιρό του Λέοντα Γ΄ από ένα δομέστικο. Οι εξκουβήτορες χρησιμοποιούνταν συχνά σε εμπιστευτικές αποστολές· γ) τον *αριθμό ή βίγλα,* μ' επικεφαλής ένα *δρουγγάριο.* Το σώμα τούτο συγκροτήθηκε από τον Αρκάδιο και κύρια αποστολή του ήταν η φρούρηση του παλατιού ή, στις περιπτώσεις εκστρατείας, της αυτοκρατορικής σκηνής· δ) των *ικανάτων,* του νεότερου σώματος της φρουράς, που συγκροτήθηκε από τον Νικηφόρο Α΄. Οι πηγές παραδίδουν πως ο Ιωάννης Τσιμισκής ίδρυσε και άλλο σώμα, των Αθανάτων. Δεν γίνεται όμως σαφές από αυτές αν πρόκειται για νέο μόνιμο σώμα ή για περιστασιακό συγκρότημα, που δημιουργήθηκε για τις ανάγκες του βυζαντινορωσικού πολέμου[138]. Τα τμήματα που αναφέραμε, ήταν, αντίθετα με την παλαιότερη ανακτορική φρουρά, μάχιμα. Ήταν καταυλισμένα εν μέρει στην Κωνσταντινούπολη την ίδια και εν μέρει στα περίχωρά της, όπως και οι παλαιότεροι palatini.

Την κυρίως αυτοκρατορική φρουρά αποτελούσε η *εταιρία,* σώμα ξένων μισθοφόρων, αρχικά σλαβικής και τουρκικής καταγωγής, αργότερα όμως παντοδαπής προελεύσεως. Στην αρχή διακρινότανε σε Μεγάλη, Μέση και Μικρή εταιρία, συν τω χρόνω όμως η διάκριση αυτή εξαλείφτηκε. Διοικητής της κάθε εταιρίας ήταν ένας *εταιριάρχης.* Μετά την ενοποίηση, όμως, της εταιρίας διοικητής της απόμεινε ο *Μέ-*

136. Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Παρακμή 109 κ.ε. – H.J. Kühn, Armee 39, 67.
137. Ο αξιωματούχος αυτός εξαφανίζεται στις αρχές του 8ου αι.
138. H.J. Kühn, Armee 39 κ.ε.

γας Εταιριάρχης. Μέρος της εταιρίας ήταν στρατοπεδευμένο στην Κωνσταντινούπολη, η υπόλοιπη στη Βιθυνία[139].

Κατά τα τέλη του 10ου αι. η εταιρία ενισχύεται με τη συγκρότηση ενός νέου σώματος, των *Βαράγγων,* μισθοφόρων σκανδιναβικής και ρωσικής καταγωγής που αποτελούσαν την *Ντρουζίνα.* Μέρος της Ντρουζίνας με επικεφαλής έναν *ακόλουθο* ήταν ενταγμένο στα τμήματα της αυτοκρατορικής φρουράς που στρατοπέδευαν στην Πόλη, το μεγαλύτερό της όμως μέρος καταυλιζότανε μαζί με τα άλλα τάγματα στη Βιθυνία. Συν τω χρόνω οι Βάραγγοι εξετόπισαν τα τάγματα που αναφέραμε προηγουμένως και απόμειναν σαν η μόνη αυτοκρατορική φρουρά. Ενώ όμως πρώτα αποτελούνταν από Σκανδιναβούς και Ρώσους, άρχισαν από τα τέλη του 11ου αι. να στρατολογούνται κατά προτίμηση από Άγγλους[140].

Διοίκηση

Αλλά και η *ανώτατη ηγεσία* του στρατού υπέστη μεταβολή κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Είπαμε ήδη, πως οι στρατηγοί των θεμάτων ήταν διοικητικά ανεξάρτητοι και ισότιμοι μεταξύ τους. Συν τω χρόνω όμως ο *δομέστικος* (του τάγματος) *των Σχολών,* λόγω της θέσης που είχε κοντά στον αυτοκράτορα, απέκτησε ιδιαίτερη δύναμη κι έτσι επικράτησε η συνήθεια να αναλαμβάνει αυτός την αρχιστρατηγία των βυζαντινών δυνάμεων στις εκστρατείες – όταν, βέβαια, δεν μετείχε σ' αυτές ο αυτοκράτορας[141].

Ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β', που τόσο υπέφερε από τα κινήματα φιλόδοξων στρατηγών του, και για λόγους καλύτερης διοικήσεως του στρατού, αλλά και για να μη συγκεντρώνει ένα μόνο άτομο τόσο μεγάλη δύναμη στα χέρια του, διαίρεσε την αρχή του δομεστίκου και δημιούργησε ένα *δομέστικο των σχολών της Δύσεως* κι άλλον των *σχολών της Ανατολής.* Ο νεωτερισμός ρίζωσε και μάλιστα στα μέσα του 11ου αι. οι δομέστικοι των σχολών ονομάστηκαν *Μεγάλοι δομέστικοι*[142].

Αλλά και άλλο μέτρο έλαβε ο Βασίλειος για να καταπολεμήσει τη δύναμη των ανώτατων ηγητόρων του στρατού. Αρχίζει να απονέμει το βαθμό του στρατηγού σε πολυάριθμους φρουράρχους πόλεων και διοικητές μικρών περιοχών. Έτσι, όμως, συνέβη πληθωρισμός του βαθμού του στρατηγού, του οποίου το κύρος αρχίζει φυσικά να μειώνεται. Οι καινοτομίες όμως του Βασιλείου δεν οδήγησαν μόνο στη μείωση

139. H.J. Kühn, Armee 36 και pass.
140. L. Bréhier, Institutions 355.
141. L. Bréhier, Institutions 367.
142. L. Bréhier, Institutions 368.

των στρατηγών. Έγιναν αιτία να αρχίσει να παρακμάζει και ο θεματικός θεσμός, πράγμα που φαίνεται σαφέστερα στους μετά το θάνατο του Βασιλείου Β΄ χρόνους[143].

Πραγματικά, αν ένας στρατιώτης αυτοκράτορας σαν τον Βασίλειο στράφηκε κατά της ηγεσίας του στρατού, πόσο περισσότερο δεν θα το έπρατταν αυτοκράτορες που προέρχονταν από πολιτικές θέσεις; Οι διάδοχοι, λοιπόν, του Βασιλείου Β΄ προσπάθησαν να περιορίσουν τη δύναμη των στρατιωτικών και να τους ταπεινώσουν. Παραχωρούν στους συγκλητικούς και τους ανώτατους υπαλλήλους τιμές και έκτακτες χρηματικές παροχές και αυξάνουν τη δύναμη των πολιτικών αρχόντων των θεμάτων για να περιορίσουν μ' αυτό τον τρόπο τη δύναμη και το κύρος των στρατηγών. Επιπλέον, για να τους αποξενώσουν από τους στρατιώτες τους, επιτρέπουν την εξαγορά της στρατιωτικής υπηρεσίας και αντί για ντόπιους προσλαμβάνουν ξένους μισθοφόρους που διοικούνται από συμπατριώτες τους και μόνο για ανώτερο διοικητή έχουν βυζαντινό αξιωματούχο, τον *εθνάρχη*[144].

Η ταραχή που δημιουργήθηκε έπειτα απ' όλα αυτά στο στρατό ήταν μεγάλη. Η στρατιωτική ηγεσία υπονομεύτηκε και το αξιόμαχο του στρατού υποχώρησε κατά τρόπο επικίνδυνο. Η πολιτική αυτή παρ' όλες τις προσπάθειες δραστήριων αυτοκρατόρων, όπως ο Ισαάκιος Α΄ Κομνηνός και ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης, δεν άργησε να φέρει τους καρπούς της. Στη μάχη του Ματζικιέρτ (1071) δεν δέχτηκε μόνο σκληρό κτύπημα το κράτος. Πέρα απ' αυτό, παρουσιάστηκε ανάγλυφη και η παρακμή του θεματικού θεσμού και στρατού[145].

Στρατός — Υστεροβυζαντινή περίοδος

Σύνθεση - Συγκρότηση

Από τον 11ο αι. και μετά, η παρακμή αυτή επιτάθηκε ακόμη περισσότερο. Τα θέματα των περιφερειών που καταλήφθηκαν από τους εχθρούς, διαλύθηκαν. Όσα στρατεύματα διασώθηκαν, οργανώθηκαν σε νέες, μικρότερες όμως μονάδες. Άλλα θέματα διαιρέθηκαν για να σχηματιστούν νέα μικρότερα. Επικεφαλής των νέων αυτών μικρών θεμάτων ετέθηκαν όχι πια στρατηγοί, μα *δούκες*. Συν τω χρόνω ο βαθμός του στρατηγού εξαφανίζεται τελείως, για να αντικατασταθεί από το δούκα. Παράλληλα, τα θέματα συνεχώς διαιρούνται σε μικρότερα, που ο αριθμός τους πολλαπλασιάζεται.

143. Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Παρακμή 40, 78-79.
144. J.H. Kühn, Armee 267 κ.ε.
145. Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Παρακμή 90 κ.ε., 139 κ.ε.

Έπειτα απ' αυτά δεν είναι παράξενο, πως ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός χρησιμοποίησε σε μεγάλο αριθμό μισθοφόρους. Παρ' όλα αυτά, είναι αλήθεια ότι οι Κομνηνοί προσπάθησαν να ενισχύσουν την εθνική στρατολογία. Σ' όλη τη διάρκεια της δυναστείας τους γίνεται λόγος γι' αυτή. Μάλιστα ο Μανουήλ Α΄ προσπάθησε να αναδιοργανώσει τον τρόπο αμοιβής των στρατιωτών και να δυναμώσει την τάξη τους. Όμως τα αποτελέσματα των προσπαθειών του ήταν πενιχρά: η εσωτερική παρακμή είχε προχωρήσει αρκετά και η πίεση των εξωτερικών εχθρών είχε πολύ ενταθεί, ώστε να μπορέσουν να πετύχουν τέτοιες προσπάθειες[146].

Ο ίδιος ο Μανουήλ Α΄, και για τους λόγους που αναφέραμε προηγουμένως και επειδή η πρόοδος της πολεμικής τέχνης απαιτούσε την ύπαρξη επαγγελματικού στρατού μακράς και συνεχούς θητείας, αναγκάστηκε να προσφύγει, σε μεγαλύτερο βαθμό παρά οι προγενέστεροί του, στη στρατολογία μισθοφόρων[147].

Μετά το θάνατο του Μανουήλ τα πράγματα χειροτέρεψαν ακόμη περισσότερο. Ο ντόπιος στρατός αποσυντίθεται και το κράτος θα αποτελέσει το 1204 εύκολη λεία για τους σταυροφόρους της Τέταρτης Σταυροφορίας.

Στους επόμενους χρόνους η *στρατιωτική συγκρότηση* αλλάζει όψη. Γίνεται τώρα διάκριση ανάμεσα σε ένα μικρό μόνιμο κεντρικό στρατό που ενεργούσε τις διάφορες επιχειρήσεις και μια σειρά από στρατιωτικές διοικήσεις, τα *Μεγάλα Αλλάγια,* που αποστολή τους ήταν να επιβάλουν την τάξη και να προασπίζουν τις περιφέρειες του κράτους που όφειλαν να έχουν ενισχυμένη στρατιωτική παρουσία, μέχρις ότου αναλάβει πρωτοβουλία ο κεντρικός στρατός, ενισχυόμενος από ντόπιους επιστράτους[148].

Μισθοφόροι

Στην εποχή των Παλαιολόγων ο βυζαντινός στρατός αποτελείται στο μέγιστό του μέρος από μισθοφόρους και μάλιστα ξένους, ανάμεσα στους οποίους εξέχουσα θέση κατέχουν ολόκληρα σώματα Τούρκων. Ο αριθμός, όμως, των μισθοφόρων εξαρτάται από τις εκάστοτε οικονομικές δυνατότητες του κράτους. Και το πάμπτωχο Βυζάντιο της επο-

146. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία ΙΙ. 247 κ.ε., 250 κ.ε.
147. L. Bréhier, Institutions 386 κ.ε. Ι. Καραγιαννόπολος, Ιστορία ΙΙ. 250 κ.ε.
148. M.C. Bartusis, Allagia 183 κ.ε. – M.C. Bartusis, Army 193 κ.ε. – L. Bréhier, Institutions 395.

χής εκείνης δεν μπορούσε, φυσικά, παρά μικρές δυνάμεις μισθοφόρων να παρατάξει[149].

Η κατάσταση αυτή είχε τον αντίκτυπό της και στην αυτοκρατορική φρουρά. Αυτή που στην προηγούμενη περίοδο αποτελούσε τον πυρήνα της δυνάμεως κρούσης του βυζαντινού στρατού, μειώνεται στο ελάχιστο και δεν χρησιμεύει πια παρά για την ασφάλεια του αυτοκράτορα και για να συμμετέχει στις επίσημες τελετές και παρατάξεις[150].

Κάτω από τις συνθήκες αυτές οι βυζαντινές ένοπλες δυνάμεις έγιναν ανίκανες να επιτελέσουν την αποστολή τους, να υπερασπίσουν δηλαδή αποτελεσματικά το κράτος κι έτσι, όταν ήρθε το πλήρωμα του χρόνου, η Πόλη, έπειτα από βραχεία πολιορκία μερικών εβδομάδων, υπέκυψε στη βαρβαρική επίθεση.

Ναυτικό — Πρωτοβυζαντινή περίοδος

Το πολεμικό ναυτικό ήταν για τους Βυζαντινούς όπλο ανάγκης. Όσο κι αν φαίνεται περίεργο, η βυζαντινή αυτοκρατορία που απλωνόταν σε τρεις ηπείρους και βρεχόταν από τρεις θάλασσες, αυτή που ένωνε εμπορικά Ανατολή και Δύση, Νότο και Βορρά, ποτέ δεν στράφηκε θεληματικά κι εκούσια προς τη θάλασσα. Η στροφή της προς αυτή γινόταν πάντα όταν κίνδυνος μέγας από τη θάλασσα απειλούσε να την καταστρέψει και διαρκούσε τόσο μόνο, όσο κι ο κίνδυνος που προερχόταν από κείνη. Μάλιστα θα έλεγε κανένας ότι η στροφή στη θάλασσα κράτησε λιγότερο από τον κίνδυνο που ερχόταν απ' αυτή. Νωρίς το Βυζάντιο εγκατέλειψε το βάρος του ναυτικού, τόσο επαχθές για το κράτος, και έσπευσε να στηριχτεί σε ξένα πλοία για να αποκρούσει την απειλή των εχθρικών στόλων[151].

Διάταξη

Καθ' όλη σχεδόν την *Πρωτοβυζαντινή περίοδο* το Βυζάντιο δεν διέθετε αξιόλογο στόλο. Βέβαια κατά την τελευταία φάση του ανταγωνισμού Λικινίου και Μ. Κωνσταντίνου και οι δύο αντίπαλοι χρησιμοποίησαν σοβαρές ναυτικές δυνάμεις. Οι πηγές παραδίδουν ότι ο Λικίνιος διέθετε 350 πλοία και άλλα 200 περίπου ο γιος του Μ. Κωνσταντίνου, Κρίσπος, στη ναυμαχία της Καλλιπόλεως (324), που έκρινε τον ανταγωνισμό των δύο αντιπάλων[152].

149. L. Bréhier, Institutions 392 κ.ε.
150. L. Bréhier, Institutions 394 κ.ε.
151. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 640 κ.ε.
152. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 641.

Έπειτα όμως από τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, το ναυτικό αφέθηκε να παρακμάσει. Βεβαίως, το κράτος διατηρούσε πάντοτε μερικούς από τους παλαιούς ναυτικούς σταθμούς. Μα αυτοί ήταν μάλλον σταθμοί παράκτιας αστυνομικής επιτηρήσεως παρά πραγματικοί πολεμικοί ναύσταθμοι. Εκτός απ' αυτούς υπήρχαν ακόμη τοπικοί ναυτικοί σταθμοί στη Δύση, αλλά με επίσης καθαρώς αστυνομικά καθήκοντα. Μόνο τα πλοία που δρούσαν στο μέσο και κάτω ρου του Δούναβη φαίνεται ότι εκτός από τα καθήκοντα αστυνομικής επιτηρήσεως είχαν αναλάβει να εμποδίζουν τις απόπειρες των βαρβάρων να διαβαίνουν τον ποταμό και να εισβάλλουν στο έδαφος της αυτοκρατορίας[153].

Η εγκατάσταση των Βανδάλων στην Αφρική και οι μεγάλες και συστηματικές επιδρομές τους τόσο στη δυτική όσο και στην ανατολική Μεσόγειο, ανάγκασαν και τα δύο τμήματα του κράτους να στραφούν στη θάλασσα. Ο αυτοκράτορας της Δύσης Μαϊοριανός (457-461) παρασκεύασε ναυτική εκστρατευτική δύναμη από 300 πλοία κι επιχείρησε να καταστρέψει το βανδαλικό στόλο. Η προσπάθειά του όμως, όπως και άλλες προηγούμενες μικρότερες προσπάθειες του Δυτικού κράτους, να εξοντώσει τον οχληρό κι επικίνδυνο αντίπαλο, απέτυχε[154].

Ασύγκριτα πιο επιβλητική ήταν η προσπάθεια του Ανατολικού κράτους να συντρίψει τους Βανδάλους. 1113 πλοία και 100.000 άνδρες, λένε οι πηγές, έστειλε ο αυτοκράτορας Λέων Α΄ (457-474) εναντίον τους. Η συνέχεια είναι γνωστή. Διοικούμενη από ανίκανο διοικητή, η βυζαντινή αρμάδα, που όμοιά της δεν παρουσίασε ποτέ άλλοτε το Ανατολικό κράτος, καταστράφηκε κοντά στην Καρχηδόνα με νυχτερινή πυρπολική επιδρομή, από τον Βάνδαλο ηγεμόνα Γιζέριχο[155].

Μετά τη βανδαλική εκστρατεία το ναυτικό έπεσε πάλι σε αφάνεια. Όταν στα χρόνια του Ιουστινιανού έλαβε χώρα η δεύτερη βανδαλική εκστρατεία, τα πλοία που μετέφεραν και συνόδευαν το στρατό ήταν 600 περίπου. Απ' αυτά, όμως, μόνο τα 92 ήταν τα καθαρώς πολεμικά πλοία. Αξιοσημείωτο είναι ακόμη ότι και στη μια και στην άλλη εκστρατεία δεν υπήρχε αυτοτελής ναυτική διοίκηση. Ο στόλος υπαγόταν κάτω από τις άμεσες διαταγές του αρχηγού του στρατού[156].

153. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 641-42.
154. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 643.
155. Πρίσκος, Fr. 42 (HGM.I. 350. 13 κ.ε.). – Προκ., Βανδ. πόλ. Ι. 6. 1-2 και 10-26.
156. Ο Προκ., Βανδ. πόλ. Ι. 11. 14 λέγει μεν ότι αρχηγός των πλοίων ήταν ο εξ Αλεξανδρείας Καλώνυμος, προσθέτει όμως (αυτ. Ι. 11. 18) ότι στρατηγός αυτοκράτωρ «ἐφ' ἁπάντων» ήταν ο Βελισάριος.

Αποστολή και σημασία

Το ναυτικό μικρή θέση κατείχε στο στρατιωτικό πρόγραμμα του Ιουστινιανού. Όπως και οι προηγούμενοί του έτσι κι ο αυτοκράτορας αυτός περιορίζεται στη συγκρότηση μικρών τοπικών στολίσκων και τη διατήρηση ή δημιουργία μικρών ναυτικών σταθμών στη Θέουτα της Ισπανίας, στη Χερσώνα της Μαύρης Θάλασσας και στην Άιλα, στο βάθος του κόλπου της Άκαμπα. Χαρακτηριστικό είναι ότι ούτε και τώρα δημιουργείται αυτοτελής ναυτική διοίκηση. Οι επί μέρους ναυτικοί σχηματισμοί υπάγονται στους στρατιωτικούς διοικητές των περιοχών όπου ναυλοχούν.

Ναυτικό — Μεσοβυζαντινή περίοδος[157]

Διάταξη

Οι αραβικές επιδρομές έθεσαν τέρμα στην ανυπαρξία αυτή του βυζαντινού ναυτικού. Η ναυτική πολιτική του Μωαβία ανάγκασε τον αυτοκράτορα Κώνσταντα Β΄ να στραφεί κι αυτός στη θάλασσα και το ναυτικό. Οι ναυτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας στην ανατολική Μεσόγειο αποτέλεσαν ενιαία ναυτική διοίκηση επιχειρήσεων με επικεφαλής το στρατηγό των Καράβων ή Καραβισιάνων (στρατιωτών)[158].

Η συγκέντρωση, όμως, όλων των ναυτικών δυνάμεων στα χέρια ενός προσώπου του έδινε μεγάλη ισχύ, που ήταν δυνατό να αποβεί πολύ επικίνδυνη για κάθε αυτοκράτορα. Δεν πρέπει, πραγματικά, να λησμονούμε πως ο στόλος προκάλεσε την πτώση του Λεοντίου το 698 και του Ιουστινιανού Β΄ το 711.

Για το λόγο τούτο ο Λέων Γ΄ Ίσαυρος, που άλλωστε περιόρισε και τη δύναμη των μεγάλων θεμάτων της ξηράς με το να τα υποδιαιρέσει σε άλλα μικρότερα, προέβη σε παρόμοιες μεταρρυθμίσεις και στο στόλο: διαίρεσε τις ναυτικές δυνάμεις του κράτους σε δύο βασικά τμήματα: στο μητροπολιτικό στόλο και στο θεματικό στόλο. Τα ονόματα δεν πρέπει να μας ξεγελούν: ο μητροπολιτικός στόλος ήταν μικρής σημασίας ναυτική δύναμη. Την κύρια δύναμη κρούσεως και άμυνας στη θάλασσα αποτελούσε ο θεματικός στόλος.

Ο μητροπολιτικός στόλος, το *πλώιμον*, αργότερα *βασιλικόν πλώιμον*, ναυλοχούσε στη Βασιλεύουσα και σε ορισμένα στρατηγικά σημεία που δέσποζαν των θαλασσίων οδών που έφερναν σ' αυτή. Αρχη-

157. L. Bréhier, Institutions 409 κ.ε. – H. Ahrweiler, Byzance 45 κ.ε.
158. Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Θέμα 203 κ.ε.

γός του ήταν ο αργότερα μνημονευόμενος στις πηγές *δρουγγάριος του πλωίμου*.

Ναυτικά θέματα

Τις θεματικές πάλι δυνάμεις αποτελούσαν στην αρχή τα συγκροτηθέντα νέα θέματα των Κιβυρραιωτών και Αιγαίου Πελάγους, που διοικούνταν από τους ομώνυμους στρατηγούς[159].

Παράλληλα προς τους δυο αυτούς στόλους υπήρχαν σε απειλούμενα ή επίκαιρα σημεία ελαφροί ναυτικοί σχηματισμοί που υπάγονταν στις τοπικές αρχές και αναλάμβαναν κυρίως αποστολές αστυνομεύσεως της περιοχής τους από την πλευρά της θάλασσας, καθώς και καθήκοντα παρατηρητού για την έγκαιρη επισήμανση ενδεχομένης ναυτικής εχθρικής επιδρομής.

Είναι ευνόητο, βέβαια, ότι οι δυνάμεις αυτές συνέπρατταν με τους πλησιέστερους θεματικούς στόλους ή ενίσχυαν το βυζαντινό μητροπολιτικό στόλο, όταν οι περιστάσεις το απαιτούσαν.

Δεν μπορούμε να αποφανθούμε αν οι μεταρρυθμίσεις αυτές ευνοούσαν ή όχι την καλύτερη διεξαγωγή των ναυτικών επιχειρήσεων. Γεγονός, πάντως, είναι ότι οι ηγέτες του ναυτικού εξακολουθούν να κατέχουν πολύ μέτρια θέση στην ιεραρχία των βυζαντινών αξιωματούχων και τούτο, βέβαια, αποκαλύπτει τη δευτερεύουσα σημασία που αποδιδόταν ακόμη και τότε στο ναυτικό παράγοντα.

Η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε όλο τον 8ο αι. και μάλιστα και πέρα απ' αυτόν. Δικαιολογούνταν από το γεγονός ότι και οι Άραβες από τα μέσα του 8ου αι. εγκαταλείπουν τη ναυτική πολιτική των Ομαϋαδών. Από τον 9ο αιώνα, όμως, οι πειρατικές επιδρομές, κυρίως των δυτικών Αράβων, κάνουν πολύ επισφαλείς τις εμπορικές οδούς της Μεσογείου. Την τρίτη δεκαετία του 9ου αι. η Κρήτη χάνεται για

159. Πρώτη βεβαία μνεία του θέματος των Κιβυρραιωτών το 743/4: βλ. Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Θέμα 203 κ.ε. Πρώτη μνεία στρατηγίας Αιγαίου Πελάγους στην εποχή του Κωνσταντίνου Ε΄. Παραδέχονται συνήθως ότι τη διοίκηση του Αιγαίου Πελάγους είχε ένας δρουγγάριος (όχι στρατηγός) που μαρτυρείται βέβαια για πρώτη φορά στο Τακτ. Usp. 53. 18, αλλά του οποίου την ύπαρξη για την εποχή του Κωνσταντίνου Ε΄ τεκμαίρονται οι ερευνητές από τον Ανώνυμο Βίο του Θεοφάνη όπου γίνεται λόγος για αρχή Αιγαιοπελαγητών ή Αιγαίου Πελάγους που κατείχε ο πατέρας του Θεοφάνη (=Π. 28 και 30). Παραβλέπουν όμως οι ερευνητές, ότι στον επώνυμο Βίο του Θεοφάνη, ο βιογράφος του Νικηφόρος Σκευοφύλαξ, του 9ου αιώνα επίσης, λέει ότι ο πατέρας του Θεοφάνη κατείχε «στρατηγία», ήταν δηλαδή στρατηγός Αιγαίου Πελάγους (=βλ. Θεοφάνης Π. 14 και 15). Η μνεία επομένως δρουγγαρίου (και όχι στρατηγού) ως διοικητή του θέματος Αιγαίου Πελάγους στο Τακτ. Usp., είναι μια ένδειξη ακόμη της αταξίας που διέπει το Τακτικό αυτό, όπως παρατηρήθηκε ήδη και από άλλους. Είναι, νομίζω, ανάγκη να επανεξεταστεί η τεκμηριωτική σπουδαιότητα των Τακτικών.

το κράτος, κι αρχίζει με θεαματικές επιτυχίες η αραβική κατάκτηση της Σικελίας.

Τα γεγονότα αυτά αναγκάζουν το κράτος να προσέξει και πάλι το ναυτικό. Ο διοικητής του θέματος του Αιγαίου Πελάγους προάγεται από δρουγγάριο σε στρατηγό –αν δεν είχε προαχθεί ήδη από τον 8ο αι. σε στρατηγό[160]– και λίγο αργότερα, στη βασιλεία του Λέοντα Στ΄ του Σοφού, δημιουργείται κι άλλη αυτοτελής ναυτική διοίκηση, το θέμα Σάμου[161].

Νωρίτερα, στις αρχές κιόλας του 9ου αι., είχε δημιουργηθεί το ναυτικό θέμα Κεφαλληνίας[162] και οι δυνάμεις του μαζί με τις ναυτικές μοίρες της Πελοποννήσου και της Σικελίας αναλαμβάνουν την προάσπιση του Ιονίου και της κεντρικής Μεσογείου από τις πειρατικές επιδρομές.

Τον 10ο αι. το ναυτικό φτάνει στο απόγειο της ακμής του. Μόνο με την υποστήριξη του ναυτικού έγινε δυνατή η ανακατάληψη της Κρήτης το 961 και δίκαια καυχιόταν ο Νικηφόρος Φωκάς στον Λιουτπράνδο, πρεσβευτή του γερμανού αυτοκράτορα Όθωνα Α΄, ότι στο βυζαντινό αυτοκράτορα ανήκει η κυριαρχία των θαλασσών[163].

Ναυτικό – Υστεροβυζαντινή περίοδος

Παρακμή – Νέα διάρθρωση

Η αντιστρατιωτική πολιτική των βυζαντινών αυτοκρατόρων τον 11ο αι. είχε για το βυζαντινό ναυτικό, όπως και για το στρατό, καταστρεπτικές συνέπειες. Οι ναυτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας παρακμάζουν ταχύτατα και η πειρατεία κάνει και πάλι ανεμπόδιστη την καταστρεπτική εμφάνισή της.

Μετά το 1071 οι Τούρκοι βαθμηδόν απέκοψαν όλη τη Μικρά Ασία από το κράτος και οι θεματικοί στόλοι στερήθηκαν τις βάσεις τους κι έπαψαν να υπάρχουν. Το βυζαντινό ναυτικό είχε φτάσει στο έσχατο σημείο παρακμής. Είναι χαρακτηριστικό πως ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός για να μπορέσει να αντιμετωπίσει τους Νορμανδούς αναγκάστηκε να ζητήσει τη ναυτική βοήθεια των Βενετών, έναντι ανταλλαγμάτων που πολύ βάρυναν στα πεπρωμένα της αυτοκρατορίας[164].

Είναι αλήθεια, ότι ο Αλέξιος Α΄ πολύ γρήγορα αντιλήφθηκε τον

160. Βλ. αν. σ. 362 σημ. 159.
161. G. Ostrogorsky, Geschichte 162, 206.
162. D. Zakythinos, Céphalonie 303 κ.ε.
163. L. Bréhier, Institutions 419 κ.ε. – H. Ahrweiler, Byzance 136 κ.ε.
164. H. Ahrweiler, Byzance 175 κ.ε.

κίνδυνο που σήμαιναν οι εμπορικές παραχωρήσεις στη Βενετία και προσπάθησε με κάθε θυσία να δημιουργήσει και πάλι βυζαντινό στόλο. Πραγματικά, στους αγώνες του κατά των Πετσενέγων, του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά, των Νορμανδών κ.λπ. αναφέρονται επανειλημμένα ναυτικές βυζαντινές δυνάμεις, με δράση γενικά επιτυχημένη και αξιόλογη. Έπειτα από τους Κομνηνούς, όμως, το ναυτικό εισέρχεται σε νέα περίοδο παρακμής, παράλληλα, βέβαια, με τη γενικότερη παρακμή του κράτους, που επισφραγίζει η πτώση του 1204[165].

Η αυτοκρατορία της Νίκαιας στα πλαίσια της γενικότερης ανορθώσεως του κράτους κατόρθωσε να συγκροτήσει αξιόλογο ναυτικό. Οι καιροί, όμως, είχαν αλλάξει και οι ναυτικές δυνάμεις της Νίκαιας, που πιθανόν άλλοτε να ήταν σε θέση να παίξουν ουσιαστικό ρόλο στις συγκρούσεις της εποχής, δεν μπορούσαν βεβαίως να συγκριθούν με τους ισχυρούς στόλους των ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών[166].

Στην εποχή των Παλαιολόγων το κράτος, αν εξαιρέσουμε μερικές μεμονωμένες και χωρίς γενικότερη σημασία προσπάθειες, παραιτείται επίσημα από κάθε προσπάθεια να συντηρήσει στόλο κι αποφασίζει να στηρίξει τη ναυτική του άμυνα στη συμμαχία του με τις ναυτικές ιταλικές πόλεις. Η απόφαση αυτή στηριζόταν, βέβαια, στην ελπίδα ότι οι ναυτικές ιταλικές πόλεις πραγματικά θα ενίσχυαν το κράτος σε περίπτωση ανάγκης, υπαγορευόταν όμως κυρίως από την οικτρή οικονομική θέση στην οποία τούτο είχε περιέλθει.

Ο βυζαντινός στόλος, λοιπόν, κατά τους τελευταίους χρόνους του Βυζαντίου αποτελούνταν από πλοία που μπορούσαν να μετρηθούν στα δάχτυλα του ενός χεριού. Κι αν η τελευταία ναυμαχία που έδωσαν τα αυτοκρατορικά πλοία εναντίον του ασύγκριτα ανώτερου τουρκικού στόλου απέβη νικηφόρα για τους Βυζαντινούς, αποτέλεσε απλώς το ύστατο και χωρίς γενικότερη σημασία κατόρθωμα ενός ναυτικού που εννοούσε να σφραγίσει με μια νίκη την εξαφάνισή του, όπως ακριβώς ο αυτοκράτορας των Ρωμαίων με την προσωπική του θυσία το χαμό της Πόλης.

Διοίκηση

Είπαμε πως το βυζαντινό ναυτικό κατά τη ΜΒ. περίοδο διακρινόταν στο μητροπολιτικό (πλώιμο, βασιλικό πλώιμο) και το θεματικό στόλο. Το βασιλικό πλώιμο διοικούσε ο *δρουγγάριος του πλωίμου.* Το επιτελείο του συνίστατο από τον *τοποτηρητή,* υπαρχηγό και αντικαταστάτη του, το *χαρτουλάριο του βασιλικού πλωίμου,* προϊστάμενο

165. H. Ahrweiler, Byzance 280 κ.ε.
166. H. Ahrweiler, Byzance 301 κ.ε.

της γραμματείας, τον *πρωτομανδάτωρα* και τους *μανδάτωρες*, δηλαδή διαγγελείς, *κόμητες, κεντάρχους* και *πρωτοκάραβους*. Στο επιτελείο του δρουγγαρίου ανήκε ακόμη και ο *κόμης της εταιρίας*, διοικητής προφανώς των ξένων μισθοφόρων που υπηρετούσαν στο βυζαντινό αυτοκρατορικό στόλο[167].

Η διοίκηση του θεματικού στόλου ήταν στα χέρια των *στρατηγών* και των *δρουγγαρίων*. Το επιτελείο των στρατηγών των ναυτικών θεμάτων ήταν ανάλογο με το επιτελείο των στρατηγών των θεμάτων της ξηράς. Επιπλέον, όμως, το επιτελείο των ναυτικών θεμάτων περιλάμβανε *πρωτοκάραβους* και *κεντάρχους*[168].

Από τα τέλη του 11ου αι., όταν, όπως είδαμε, ο θεματικός στόλος παρακμάζει και οδεύει προς την κατάργησή του, η διοίκηση του ναυτικού υφίσταται μετατροπές. Αρχηγός του στόλου είναι τώρα ο *μέγας δούξ* με υπαρχηγό του το *μέγα δρουγγάριο* και από τον 14ο αιώνα τον *αμηράλιο*, ο οποίος και ασκεί στην πραγματικότητα τη ναυτική διοίκηση. Ακολουθούν οι *δρουγγάριοι ή κόμητες*, που διοικούν μοίρες του στόλου ή και μεμονωμένα πλοία. Η τέλεια παρακμή του στόλου, κατά τα τελευταία έτη της ζωής του κράτους, δεν φαίνεται να προκάλεσε μεταβολές στη διοίκηση του ναυτικού. Ακόμη και στις στιγμές της έσχατης αγωνίας και της τελικής πτώσης του κράτους συναντάμε το *μέγα δούκα* Λουκά Νοταρά αρχηγό ενός ανύπαρκτου πια στόλου[169].

Το βυζαντινό πολεμικό πλοίο

Το πολεμικό πλοίο των Βυζαντινών δεν φαίνεται ότι έχει να επιδείξει ουσιώδεις νεωτερισμούς σε σύγκριση προς τα παλαιότερα πολεμικά πλοία. Κλασικός τύπος πολεμικού πλοίου ήταν κατά τον 6ο αι. ο ελαφρός σχετικά *δρόμων* με μια ή και δύο, αργότερα, σειρές κουπιών και ελαφρά ιστοφορία[170].

Ο Προκόπιος διηγείται πως οι δρόμωνες ονομάζονταν έτσι γιατί ήταν γρήγορα σκάφη. Διηγείται, ακόμη, ότι είχαν κατάστρωμα που προφύλαγε τους κωπηλάτες από τα εχθρικά βλήματα. Ο ίδιος ιστορικός λέει, τέλος, ότι οι δρόμωνες έφεραν είκοσι άνδρες ως πλήρωμα, που μάλιστα ήταν *«αὐτερέτες»*, δηλαδή πολεμιστές και κωπηλάτες συγχρόνως[171]. Ίσως οι δρόμωνες του Προκοπίου να ήταν ιδιότυπο πλοίο της

167. L. Bréhier, Institutions 410 κ.ε..
168. L. Bréhier, Institutions 412 κ.ε. – H. Ahrweiler, Byzance 68 κ.ε.
169. L. Bréhier, Institutions 428 κ.ε.
170. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 644 κ.ε.
171. Προκ., Βανδ. πόλ. Ι. 11. 15.

εποχής του ή ίσως να άλλαζε με το πέρασμα του χρόνου ο τύπος τους. Γιατί μεταγενέστερες πηγές, όπως θα δούμε παρακάτω, περιγράφουν τους δρόμωνες σαν πολύ μεγαλύτερης χωρητικότητας πλοία.

Όπως πληροφορούμεθα από το *Στρατηγικό* του Μαυρικίου, πολλοί δρόμωνες έφεραν βαλλίστρες στην πρώρα τους, προστατευμένες από βαριά υφαντά για να αποκρούουν από μακριά τους επερχόμενους εχθρούς. Ήταν οι *«βαλλιστοφόροι δρόμωνες»*[172].

Στους δρόμωνες επέβαιναν επίσης έμπειροι τοξότες *«καστελλωμένοι»,* δηλαδή οχυρωμένοι πίσω από ξυλόκαστρα φτιαγμένα για το σκοπό αυτό, ώστε να τοξεύουν κατά το δυνατόν ασφαλέστεροι[173].

Σε μεταγενέστερες εποχές οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν μεγαλύτερης χωρητικότητας δρόμωνες, που μπορούσαν να φέρουν διακόσιους τριάντα αυτερέτες και εβδομήντα ακόμη ξένους μισθοφόρους και «ἄνδρας πολεμιστὰς ἀπὸ τῶν καβαλλαρικῶν θεμάτων», όπως μαρτυρεί ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος[174].

Το *πάμφυλο* (από την Παμφυλία, όπου για πρώτη φορά ναυπηγήθηκε), ήταν μεγαλύτερος δρόμωνας, όπου συνήθως ύψωνε το σήμα του ο στρατηγός του ναυτικού θέματος.

Κύριος τύπος μεταγωγικού πλοίου ήταν το *χελάνδιο,* διίστιο σκάφος που χρησιμοποιούσε, όμως, και κουπιά για την κίνησή του.

Εκτός από τους βασικούς αυτούς τύπους πλοίων, υπήρχαν ακόμη και άλλα ελαφρότερα πλοία, τα *δρομώνια,* οι *γαλέες,* τα *κουμβάρια,* οι *ουσίες.* Με τα τελευταία αντιμετώπισαν οι Βυζαντινοί τα μονόξυλα των Ρώσων επιδρομέων.

Στις λίμνες και τους ποταμούς οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν ελαφρού τύπου αβαθή πλοία (λέμβοι, lusoriae, barcae, musculi) κατάλληλα για επιχειρήσεις στα νερά αυτά[175].

Πηδάλια, όπως τα γνωρίζουμε σήμερα, δεν χρησιμοποιούσαν, παρά μόνο κουπιά, που πρόσδεναν στην πρύμνη των πλοίων τους[176].

Ναυτική τακτική

Η τακτική του ναυτικού πολέμου δεν απέβλεπε στην καταστροφή του αντιπάλου πλοίου με εμβολή. Τα αντιμαχόμενα πλοία πλεύριζαν το ένα το άλλο και οι στρατιώτες που επέβαιναν σ' αυτά προσπαθούσαν, στη συμπλοκή που επακολουθούσε, να εξοντώσουν τους αντιπά-

172. Μαυρίκιος, Στρατηγ. XII 8 B21, 43 (σ. 470).
173. Μαυρίκιος, Στρατηγ. XII 8 B21, 12 κ.ε. (σ. 468).
174. Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 670, 3 κ.ε.
175. Πρβ. R. Grosse, Militärgeschichte 78.
176. Βλ. Lefévre des Noëttes, Gouvernail 24-44.

λους τους. Για να γίνεται ο αγώνας τους πιο εύκολος, τα βυζαντινά πλοία έφεραν ψηλούς ξύλινους πύργους (ξυλόκαστρα), από τους οποίους οι στρατιώτες κτυπούσαν τους αντιπάλους και εύρισκαν την ευκαιρία να πηδήσουν στο εχθρικό πλοίο[177].

Το «ὑγρὸν πῦρ», γνωστό ήδη από την πρωτοβυζαντινή εποχή[178], προσδίδει νέα διάσταση στη βυζαντινή ναυτική τακτική και καθιστά το ναυτικό της αυτοκρατορίας σε πάμπολλες περιπτώσεις ακαταμάχητο. Μείγμα θείου, νίτρου και νάφθας το υγρό πυρ, έκαιγε και στο νερό κι έτσι το σβήσιμό του από τα εχθρικά πληρώματα ήταν πολύ δύσκολο. Το υγρό πυρ που μεταφερόταν με ειδικά πλοία (κακκαβοπυρφόρα, σιφωνοφόρα πλοία) εκσφενδονιζόταν κατά του εχθρού «ἐσκευασμένο» σε ειδικά πήλινα ή χάλκινα κυλινδρικού σχήματος δοχεία (σίφωνες, κακάβια) με ειδικές βαλλίστρες, που έφεραν στην προς τον εχθρό άκρη αποτρόπαια ομοιώματα λεοντοκεφαλών[179].

Η κατασκευή ή μάλλον ο τρόπος χρησιμοποιήσεως του υγρού πυρός, αποτελούσε πιθανότατα στρατιωτικό μυστικό για τους Βυζαντινούς που κατόρθωναν να το διασφαλίσουν τουλάχιστον μέχρι τον 9ο αι.[180], οπότε οι Άραβες και αργότερα οι Δυτικοί άρχισαν να το χρησιμοποιούν στις πολεμικές τους επιχειρήσεις[181].

Πληρώματα

Τα πληρώματα του βυζαντινού στόλου στρατολογούνταν από τις παράκτιες επαρχίες του κράτους. Παράλληλα, όμως, γινόταν ευρύτατη χρησιμοποίηση ξένων μισθοφόρων, κυρίως Ρώσων και Νορμανδών. Ιδιαίτερα σαν καλοί ναυτικοί φημίζονταν οι Μαρδαΐτες, που τμήματά τους βρίσκουμε στην Παμφυλία, Πελοπόννησο, Κεφαλληνία κι αλλού[182].

Η παρακμή του θεματικού θεσμού και η παράλληλη παρακμή κι τελικά ολοκληρωτική σχεδόν εξαφάνιση του βυζαντινού ναυτικού έθε-

177. Προκ., Γοτθ. πόλ. IV. 23, 29 κ.ε.

178. Θ. Κορρές, Ὑγρὸν πῦρ 55 κ.ε.

179. Στην κατά τα άλλα άριστη εργασία του για το «Ὑγρὸν πῦρ», ο Θ. Κορρές, Ὑγρὸν πῦρ 121, εκφράζει, με επιφύλαξη έστω, την άποψη ότι η εκσφενδόνιση γινόταν μέσα από ένα σωλήνα. Αλλά οι Βυζαντινοί δεν είχαν άλλο τρόπο κατασκευής κυλίνδρων εκτός από το κάρφωμα των δύο πλευρών του μετάλλου μεταξύ τους, γεγονός που θα καθιστούσε την εκτόξευση του βλήματος προβληματική, αν δεχόμαστε την υπόθεση Θ. Κορρέ.

180. Το ίδιο το υγρό πυρ ήταν, όπως είπαμε, γνωστό από την Πρωτοβυζαντινή εποχή, βλ. σημ. 178.

181. Βλ. L. Bréhier, Institutions 415. – M. Mercier, Feu 43 κ.ε. – Θ. Κορρές, Ὑγρὸν πῦρ 66 κ.ε.

182. L. Bréhier, Institutions 413 κ.ε.

σε τέρμα και στη στρατολογία των ντόπιων ναυτικών. Τα ελάχιστα πλοία που συνέτρεξαν τη Βασιλεύουσα στην τελευταία της αγωνία, είχαν, εκτός από ένα ή δύο το πολύ, πληρώματα μη ελληνικά[183].

3. ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ

Το βυζαντινό κράτος ήταν περικυκλωμένο από εχθρούς. Έμοιαζε περισσότερο με μεγάλο φρούριο, πάντα σε κατάσταση επιφυλακής, πάντα έτοιμο να αντιμετωπίσει εχθρικές επιθέσεις και εφόδους. Η άμυνα, όμως, και η αντιμετώπιση των εχθρών του κράτους δεν μπορούσε να γίνεται μόνο με πολέμους. Οι πόλεμοι και τότε, όπως και τώρα, ήταν πολύ δαπανηροί και, άλλωστε, δεν εξασφάλιζαν πάντα τις παραμεθόριες τουλάχιστον επαρχίες του κράτους από τη λεηλασία και την καταστροφή. Το Βυζάντιο, λοιπόν, ήταν υποχρεωμένο και με άλλους τρόπους να προσπαθεί να διατηρεί την ειρήνη και την ησυχία του και να εξουδετερώνει τις επιβουλές των εχθρών του[184].

Αυτό το πετύχαινε με τη διπλωματία του. Ο όρος δεν πρέπει να μας παρασύρει σε λαθεμένες εντυπώσεις. Μάταια θα αναζητήσουμε στον τομέα της διπλωματίας πρεσβείες και διπλωματική υπηρεσία, όπως τα ξέρουμε σήμερα. Το Βυζάντιο δεν είχε διπλωματική υπηρεσία με τη σημερινή έννοια του όρου. Τέτοια οργάνωση, άλλωστε, θα του ήταν άχρηστη. Σε μια εποχή όπου η διάθεση των ρηγάδων και των άλλων βαρβάρων αρχηγών αποφάσιζε για την τύχη των βυζαντινών απεσταλμένων δεν ήταν, βέβαια, δυνατό να γίνει λόγος για ιδιαίτερο σώμα υπαλλήλων που να μένουν μόνιμα στις πρωτεύουσες των ξένων κρατών. Μα και ο όρος «ξένο κράτος», αν εξαιρέσει κανείς την Περσία και αργότερα άλλα συγκροτημένα και μακροχρόνια κρατικά δημιουργήματα, ήταν πολύ ρευστός, και ο όρος «πρωτεύουσα», στην αρχή τουλάχιστον, χωρίς περιεχόμενο. Έξω από αυτό, οι καιροί του πολέμου ξεπερνούσαν τις πιο πολλές φορές σε χρονική διάρκεια τους ειρηνικούς καιρούς και έτσι δεν έμενε περιθώριο για παραμονή μόνιμης διπλωματικής αποστολής στα ξένα κράτη.

Μια τέτοια αποστολή, άλλωστε, δεν ήταν εντελώς απαραίτητη. Από κατασκόπους που η κυβέρνηση, όπως λέει ο Προκόπιος, έστελνε ειδικά, από εμπόρους που έφταναν από ξένα εδάφη, από φυγάδες, από τους ξένους μισθοφόρους κ.λπ. οι βυζαντινές αρχές μάθαιναν, με μεγαλύτερη ή μικρότερη ακρίβεια, τί γινόταν στην ξένη χώρα κι ενημερώνονταν για τις στρατιωτικές της δυνάμεις και τις διαθέσεις της[185].

183. L. Bréhier, Institutions 428 κ.ε.
184. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 63 κ.ε.
185. Προκ., Ανέκδ. 30. 12-14. – Θεοφάνης 448. 4 κ.ε.

Όταν λέμε, λοιπόν, βυζαντινή διπλωματία εννοούμε προ πάντων τους τρόπους που εύρισκε το Βυζάντιο ώστε, χωρίς να καταφεύγει στα όπλα, να καταφέρνει να εξουδετερώνει τις εξωτερικές απειλές. Για να το πετύχει αυτό το Βυζάντιο μεταχειριζόταν πολλά μέσα. Πρώτα πρώτα προσπαθούσε να κρατά το γόητρο της αυτοκρατορίας και του αυτοκράτορα ψηλά και να καταπλήσσει τους βαρβάρους με μια πομπώδη και αμύθητη πολυτέλεια και μεγαλοπρέπεια. Με αυτό τον τρόπο προσπαθούσε να τους κάνει να πιστέψουν ότι η αυτοκρατορία είχε στη διάθεσή της άπειρες κι ανεξάντλητες πηγές πλούτου και δύναμης και μπορούσε να είναι λαμπρός δωροδότης για τους φίλους της και τιμωρός σκληρός για τους εχθρούς της.

Αρμόδιοι για την υποδοχή των βαρβάρων απεσταλμένων ήταν στην πρωτοβυζαντινή εποχή ο magister officiorum και το επιτελείο του[186]. Από τη μεσοβυζαντινή εποχή αυτές οι αρμοδιότητες πέρασαν στο λογοθέσιο του δρόμου. Σαν ανώτατος προϊστάμενος του cursus publicus, ο *λογοθέτης του δρόμου* φρόντιζε με τους *χαρτουλάριους του δρόμου* να έχουν οι ξένοι πρεσβευτές σίγουρο ταξίδι ώς την πρωτεύουσα, όπου φιλοξενούνταν στο *αποκρισιαρίκιο,* που το διοικούσε ο *κουράτωρας του αποκρισιαρικίου,* και εξυπηρετούνταν από τον *επί των βαρβάρων,* που κάλυπτε όλες τις ανάγκες τους, και από τους *ερμηνευτές,* που ήταν οι διερμηνείς στις συνομιλίες με τις βυζαντινές αρχές[187].

Όταν ερχόταν η στιγμή να παρουσιαστούν στον αυτοκράτορα, κι αυτό γινόταν συνήθως μερικές μέρες μετά από τον ερχομό τους, οι ξένοι απεσταλμένοι οδηγούνταν με τη συνοδεία του λογοθέτη του δρόμου μέσα από τις λαμπρές αίθουσες του παλατιού, που τις φρουρούσαν στρατιώτες με αστραφτερά όπλα, ενώ γύρω τους βρίσκονταν πολυάριθμοι αξιωματούχοι ντυμένοι με τις μεγαλόπρεπες και χρυσοποίκιλτες στολές της αυλής. Χαρακτηριστική είναι η σχετική περιγραφή του Λιουτπράνδου: Οι πρεσβευτές έφταναν στην αίθουσα ακροάσεων. Με το τράβηγμα του *βήλου* (παραπετάσματος) φαινόταν ο αυτοκράτορας ντυμένος με την επίσημη αυτοκρατορική στολή καθισμένος στο θρόνο. Δεξιά κι αριστερά του ήταν χρυσά λιοντάρια που βρυχώνταν, ενώ πάνω από το θρόνο τιτίβιζαν και κελαηδούσαν χρυσά πουλιά. Δύο ευνούχοι οδηγούσαν τον επισκέπτη μπροστά στον αυτοκράτορα και τον υποχρέωναν να τον προσκυνήσει πέφτοντας μπρούμυτα, ενώ ταυτόχρονα ο θρόνος υψωνόταν με μυστικό μηχανισμό από το πάτωμα, σαν για να κάνει πιο απτή τη διαφορά που χώριζε τον αυτοκράτορα α-

186. A.E.R. Boak, Master 91 κ.ε.
187. Φιλοθ., Κλητορ. 117. 15.

πό τους κοινούς θνητούς. Ο αυτοκράτορας παρατηρούσε τον ξένο χωρίς να του απευθύνει ούτε μια φορά το λόγο, αφήνοντας στο λογοθέτη του δρόμου, που στεκόταν πλάι, τη φροντίδα να ρωτήσει τον επισκέπτη για το σκοπό της επίσκεψής του κ.λπ. Είναι φανερό ότι μια τέτοια διαδικασία προκαλούσε δέος στον άξεστο συνήθως ξένο και τον έκανε να νιώθει θρησκευτικό σχεδόν σεβασμό για τον αυτοκράτορα και την αυτοκρατορία[188].

Οι ξένοι πρεσβευτές άλλωστε, όσο έμεναν στο κράτος, ήταν κάτω από άγρυπνη παρακολούθηση. Μόνο ό,τι συνέφερε τις αρχές επιτρεπόταν να επισκεφτούν και να παρατηρήσουν. Χαρακτηριστικές είναι πάνω σ' αυτό οι πληροφορίες του Γεωργίου Παχυμέρη για τη στάση και τα μέσα του Μιχαήλ Η΄ απέναντι στους Τάταρους πρεσβευτές: «εἶτα δὲ τοῖς πρέσβεσι προσελαύνουσι πέμψας τοὺς ὑπαντήσοντας ὡς δῆθεν καὶ σφίσι τὰς ὁδοὺς ὁδηγῆσαι, δι' ὅτι δυσχώρων ἐξεπίτηδες τόπων ἐκείνους διαβιβάζειν προσέταττε, κἂν τις ἀποκναίων ἐρωτῴη τὴν δυσχωρίαν, οὕτω πᾶσαν ἔχειν τὴν τῆς Ῥωμαΐδος γῆν ἀποκρίνεσθαι, ὡς ἑτοίμως ἐχόντων τῷ μή εἰδέναι πιστεύειν. Ἐπεὶ δὲ καὶ πρὸς βασιλέα πολλὰ πονέσαντες παραγένοιντο, τηνίκα καὶ ἄλλ' ἄττα φοβερὰ ὑπενόει ὡς αὐτίκα καὶ ἐκ τῆς θέας φοβήσων. Ἐπέταττε γὰρ τὰς δυνάμεις ἐν ταὐτῷ συνελθεῖν, καὶ ὁπλισθέντας κατὰ φρήτρας καὶ φῦλα καὶ τάξεις, ἐν ποσοῖς τισι τῶν ὁδῶν διαστήμασι ἱσταμένους καταφράκτους σιδήρῳ, φόβον κατὰ παιδιὰς ἐμποιεῖν. Τὸ δέ γε τῆς γερουσίας καὶ ὅσον ἦν τῶν ἐν τέλει καὶ τῷ βασιλεῖ πρὸς αἵματος, πάντας πρὸς τὸ μεγαλειότερον ἐσκευασμένους καὶ στολαῖς καὶ γενναίῳ τῆς ψυχῆς παραστήματι, ὡς αὐτίκα τὸν κατὰ πόδας λαπάξοντας, πολλάκις διιόντας ἐξ ἀφανῶν ἐς ταὐτὸ ξυμπίπτειν, ὡς τοὺς αὐτοὺς μὲν εἶναι ταῖς ἀληθείαις, δοκεῖν δ' ἄλλους καὶ ἄλλους καὶ μηδέποτε τοὺς αὐτούς, τρόπον δακτυλιδίου σφενδόνην μὴ ἔχοντος, ἥν τις βούλοιτο ἐπ' ἐκείνου τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον θεωρεῖν, ὡς τὸ αὐτὸ μὲν πολλάκις λαμβανόμενον εἶναι, δοκεῖν δ' ἕτερον τῇ μεταλλαγῇ. Αὐτὸν δὲ βασιλικῶς ἐσταλμένον, μηδὲν τῶν φοβερῶν ἐλλείποντα, ἄνω που καθῆσθαι σπάθην φέροντα ταῖς χερσί βήλοις τε πολυτελέσι περικεκλεισμένον, ἄλλων καὶ αὐτῶν φοβερῶν περιισταμένων, ἱκανῶν ὄντων καὶ τούτων καταπλῆξαι τὸν ὁρῶντα καθ' ἑαυτούς, οὕτω ποιεῖν χρηματίζειν τοῖς πρέσβεσι, μακρὰν μὲν ἱσταμένοις, ὅσον εἰκάζειν τὸν βασιλέα καὶ ὁρᾶν τὰ δρώμενα, ἐξαίφνης δ' ἐξ ἀδήλου τῶν παραπετασμάτων διανοιχθέντων οὕτως ἐγγενέσθαι σφίσι βλέπειν τὸν βασιλέα ἐπὶ τοῦ θρόνου μάλα σοβαρευόμενον, ὀλίγα τε εἰπεῖν καὶ ἀκοῦσαι μεταξυλογούντων τινῶν, φοβερὰ δὲ

188. Λιουτπράνδος, Antapodosis VI. 5 (MGH. ss. III 338). – Πρβ. Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. II 568. 20 κ.ε.

καὶ ταῦτα δοκοῦντα, ὡς μόνον λεγόμενα καταπλῆξαι. Καὶ οὕτως ἐπ' ὀλίγον ἀφοσιωσάμενον τὸν χρηματισμόν, ἀποπέμπει διὰ τῶν αὐτῶν καὶ πάλιν δυσχωριῶν τοῖς ὁδηγοῖς ἐπαναγομένους»[189].

Παράλληλα όμως οι Βυζαντινοί παρείχαν στους ξένους πρεσβευτές και ορισμένα εμπορικά προνόμια, που ήταν έμμεσος τρόπος δωροδοκίας και σκοπό είχαν να τους προδιαθέσουν ευνοϊκά απέναντι στο κράτος που τους φερόταν τόσο γενναιόδωρα[190].

Αλλά κι ο τρόπος που οργανώνονταν οι βυζαντινές πρεσβευτικές αποστολές δείχνει την προσπάθεια των Βυζαντινών να καταπλήξουν και να εντυπωσιάσουν τους ξένους. Οι Βυζαντινοί πρεσβευτές ταξίδευαν φέρνοντας μαζί τους πολύτιμα δώρα που προορίζονταν για τους ανώτατους αξιωματούχους της ξένης χώρας που θα έπαιρναν μέρος στις διαπραγματεύσεις. Μαζί τους έπαιρναν ακόμη κι άλλα δώρα γι' αυτούς που είχαν καθοιονδήποτε τρόπο επιρροή πάνω στο βάρβαρο αρχηγό, για να τους προδιαθέσουν ευνοϊκά στις βυζαντινές προτάσεις. Σημαντικές γι' αυτό το θέμα είναι οι πληροφορίες του Συνεχιστή του Θεοφάνη όταν διηγείται τα σχετικά με την πρεσβεία του Ιωάννη Γραμματικού στους Άραβες στα χρόνια του αυτοκράτορα Θεόφιλου: «οὗ δὴ χάριν καὶ πρὸς τὸν τῆς Συρίας ἄρχοντα ἐξαπέστειλεν, ἄλλα τε δοὺς αὐτῷ πολλὰ οἷς θαυμάζεται βασιλεία 'Ρωμαίων καὶ τῶν ἀλλοφύλων γένος ἐπτόηται, προσεπιδοὺς δὲ καὶ χρυσίου κεντηναρίων τεσσάρων ὑπερβαῖνον ποσότητα. Ἀλλὰ τὰ μὲν τῷ ἀμεραμνουνῇ δῶρα ἀπέσταλκεν, τὸ χρυσίον δέ, ὡς εἴη τῷ Ἰωάννῃ εἰς φιλοτιμίας ἐπίδοσιν, ἐπιδείξεώς τε χάριν ἅμα καὶ αὐξήσεως· εἰ γὰρ ἄμμου δίκην ὁ ἀποσταλείς τὸ χρυσίον ἔχει σπείρειν ὡς βούλεται, πολλῷ δή που μᾶλλον τὸν ἀποστείλαντα ἐπὶ πλούτου θημῶνας θαυμάζεσθαι χρή. Διὸ καὶ σκεύη πρὸς τούτοις δύο ἐκ χρυσοῦ τε καὶ λίθων πολυτελῶν τὴν σύστασιν ἔχοντα, ἃ ἡ κοινὴ γλῶττα καὶ μὴ καθαρὰ καλεῖ χερνιβόξεστα, αὐτῷ ἐπιδέδωκεν, πάντοθεν ἐξαίρων τὸν ἀπόστολον αὐτοῦ καὶ κοσμῶν. Ὃς δὴ ἀφικόμενος καὶ τὰ Βαγδὰ ὄρη καταλαβὼν πολὺς μὲν ἐφαίνετο ἐκ τῆς ἔνδον περινοίας καὶ λόγου τοῦ προφητικοῦ, πολὺς δὲ ἐκ τοῦ ἔξωθεν ἐπανθοῦντος πλούτου αὐτῷ καὶ σεμνότητος, οὐ μικρά τινα τοῖς ἀποστελλομένοις καὶ πρὸς αὐτὸν φοιτῶσι διδούς, μεγάλα δὲ καὶ τῷ βασιλεῖ τῶν Ρωμαίων μόνον κατάλληλα»[191].

Παράλληλα επιδίωκαν να αυξήσουν την επιρροή της αυτοκρατορίας ανάμεσα στους βαρβάρους με τη διάδοση του βυζαντινού πολιτι-

189. Γεωργ. Παχυμ. II. 25 (I. 135. 4 κ.ε.).
190. Βλ. J. Karayannopulos, Finanzwesen 160 με τις σχετικές πηγές.
191. Συνεχ. Θεοφ. 96. 4 κ.ε.

σμού και προ πάντων της χριστιανικής θρησκείας. Συνεπείς με την αρχή ότι μια από τις κυριότερες αποστολές του αυτοκράτορα ήταν και η διάδοση της αληθινής πίστης στα *«ἔθνη»*, δηλαδή τους λαούς που δεν είχαν εκχριστιανιστεί, οι Βυζαντινοί ήξεραν πολύ καλά να τη συνδυάζουν με τις επιδιώξεις της εξωτερικής τους πολιτικής. Πολλές φορές οι ιεραπόστολοι αποδείχτηκαν οι καλύτεροι διπλωμάτες και λαοί που έμεναν απρόσιτοι στη βυζαντινή επιρροή, υπέκυψαν σ' αυτήν, μόλις βαφτίστηκαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αναγνώριση του Ζταθίου (ή Τζαθίου) από τον αυτοκράτορα Ιουστίνο ως βασιλιά των Λαζών συνδέθηκε με την προσέλευσή του στο Χριστιανισμό και είναι πολύ χαρακτηριστική η οξύτητα της πολεμικής των Περσών βασιλιάδων κατά του Χριστιανισμού και το ότι οι διωγμοί αυτοί κατά των χριστιανών έγιναν πολλές φορές η αιτία, ή έστω η αφορμή, για βυζαντινοπερσικούς πολέμους[192].

Με αυτά τα μέσα πολλές φορές το Βυζάντιο θάμπωσε τους αφελείς βαρβάρους και πέτυχε το σκοπό του. Όταν, όμως, αυτές οι μέθοδοι δεν έφερναν αποτέλεσμα, το Βυζάντιο μπορούσε να καταφύγει και σε άλλα μέσα. Για να συγκρατεί τους βαρβάρους δεν δίσταζε να χρησιμοποιεί τον ένα κατά του άλλου. Με την πειθώ που προσπορίζει το χρήμα, το Βυζάντιο πετύχαινε να εξουδετερώνει αμοιβαία τους εχθρούς που το περιτριγύριζαν. Επανειλημμένα η αυτοκρατορική κυβέρνηση κατάφερε, έτσι, να διαλύσει τα σχέδια των εχθρών της. Χρησιμοποίησε τον ένα βάρβαρο εναντίον του άλλου, τους Σαρμάτες και τους Ούνους κατά των Γότθων, τους Αρμένιους και τους Λαζούς κατά των Περσών, τους Σέρβους, τους Ρώσους και τους Ούγγρους κατά των Βουλγάρων, τους Φράγκους κατά των Σαρακηνών και των Τούρκων, τους Πετσενέγους κατά των Χαζάρων, τους Ρώσους κατά των Πετσενέγων.

Τέλος με την υπόσχεση γάμου με κόρες της βυζαντινής ανώτερης τάξεως ή και μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, άλλο τεράστιο όπλο στα χέρια του αυτοκράτορα, το Βυζάντιο κατόρθωνε να επιβάλλεται στους υποψήφιους αντιπάλους του και να τους μεταδίδει ακόμη και τα αγαθά ενός υψηλότερου βιωτικού επιπέδου. Από τους Βυζαντινούς π.χ., μέσω της πριγκίπισσας Μαρίας Αργυρού, συζύγου του βενετού δόγη, μεταδόθηκε στη Βενετία το 10ο αι. κι από εκεί σε όλη την Ιταλία η χρήση του πηρουνιού.

Η Θεοφανώ, σύζυγος του γερμανού αυτοκράτορα Όθωνα Β΄ και ανηψιά του Ιωάννη Τσιμισκή σκανδάλισε τις αγαθές καλόγριες της

192. Πρβ. Βυζαντινο - περσικό πόλεμο επί Θεοδοσίου Β΄ και Ιουστίνου Α΄.

γερμανικής αυτοκρατορικής αυλής με τις «αμαρτωλές» συνήθειες της καθημερινής υγιεινής και των πολυτελών, μεταξωτών ενδυμάτων.

Η πολιτική όμως αυτή μπορούσε να ασκηθεί με επιτυχία μόνον εφόσον πίσω της στεκόταν η στρατιωτική ισχύς του κράτους. Εφόσον δηλαδή οι βάρβαροι αντιλαμβάνονταν ότι πίσω από τη διπλωματική δραστηριότητα βρισκόταν κι ένα άλλο, αποφασιστικό επιχείρημα: οι βυζαντινές λόγχες.

Όταν όμως το κράτος άρχισε να εξαντλείται οικονομικά και όταν οι παροχές προς τους βαρβάρους γίνονταν εις βάρος των χρημάτων που έπρεπε να διατεθούν για το στρατό, όταν επομένως η βυζαντινή στρατιωτική δύναμη άρχισε να παρακμάζει και η βυζαντινή διπλωματία να έχει για μόνη της αποστολή την επικάλυψη της κρατικής αδυναμίας, τότε και η πολιτική αυτή έδειξε τα μειονεκτήματά της. Η οικονομική αιμορραγία του κράτους καταντούσε μάταιη. Οι εχθροί γίνονταν όλο και πιο άπληστοι και το κράτος όλο και πιο αδύνατο. Στο τέλος το χρεοκοπημένο Βυζάντιο αναγκάστηκε να υποκύψει στη βία, μη έχοντας πια τη βοήθεια των «φίλων» του, που μόνο με χρήματα προσέφεραν τις υπηρεσίες τους και αντιμετωπίζοντας εχθρούς που έπαψαν πια να τους φοβίζουν τα βυζαντινά όπλα και να τους χορταίνουν τα βυζαντινά νομίσματα[193].

4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Οι δαπάνες της διοικήσεως, οι τεράστιες δαπάνες που ήταν απαραίτητες για να διατηρείται η πολεμική μηχανή του κράτους σε διαρκή ετοιμότητα, οι δαπάνες για λόγους εξωτερικής πολιτικής, οι δαπάνες για σκοπούς κοινωνικής πρόνοιας και ευποιίας, οι δαπάνες για την ανέγερση ιερών ή λαϊκών οικοδομών, οι δαπάνες γενικά για δημόσια έργα, οι δαπάνες τέλος της αυλής και ακόμη όσες η ελευθεριότητα του κάθε αυτοκράτορα δημιουργούσε, όλες αυτές οι δαπάνες επέβαλλαν στο βυζαντινό κράτος πολύ μεθοδική οργάνωση των δημοσίων οικονομικών του, προ παντός δε των οικονομικών του υπηρεσιών και του συστήματος βεβαιώσεως και εισπράξεως των φόρων. Και πραγματικά οι σχετικοί κλάδοι της διοικήσεως οργανώθηκαν στο Βυζάντιο με τρόπο υποδειγματικό για την εποχή τους.

Βέβαια, η οργάνωση της οικονομικής, όπως και κάθε άλλου κλάδου διοικήσεως στο Βυζάντιο, δεν παρέμεινε η ίδια, μα υπέστη στο πέρασμα των αιώνων μεταβολές.

193. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 69.

Θα την εξετάσουμε, λοιπόν, χωριστά στην κάθε μεγάλη περίοδο της βυζαντινής ιστορίας.

Πρωτοβυζαντινή περίοδος

Όλη σχεδόν την περίοδο αυτή οι οικονομικής αρμοδιότητας υπηρεσίες διακρίνονται σε δύο μεγάλους κλάδους: αφ' ενός στην κεντρική οικονομική υπηρεσία κι αφ' ετέρου στην επαρχική οικονομική υπηρεσία.

Κεντρικές οικονομικές υπηρεσίες

Υπηρεσία θείων θησαυρών (sacrae largitiones)

Προϊστάμενος της υπηρεσίας αυτής ήταν ο *κόμης των θείων θησαυρών* (comes s.l.) και αντιπρόσωπός του ο *γενικός πριμικήριος* (primicerius totius officii). Η κεντρική υπηρεσία των θείων θησαυρών ήταν κατανεμημένη σε διάφορα γραφεία (scrinia) που στο καθένα προϊστάμενος ήταν ένας πριμικήριος. Μέχρι τον 6ο αι. οι θείοι θησαυροί περιελάμβαναν δώδεκα ισοδύναμα γραφεία. Τον 6ο αι. ο Ιουστινιανός τα περιόρισε σε δέκα και τα κατέταξε σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τον βαθμό των προϊσταμένων τους, τους οποίους διαφοροποίησε βαθμολογικά. Έτσι υπήρχαν τώρα τρεις πριμικήριοι πρώτης τάξεως (τρία γραφεία) τρεις δεύτερης (τρία γραφεία) και τέσσερις τρίτης (τέσσερα γραφεία)[194].

Εκτός από την κεντρική τους υπηρεσία οι θείοι θησαυροί είχαν και την επαρχιακή τους υπηρεσία. Την αποτελούσαν οι *κόμητες των θησαυρών,* επαρχιακοί αντιπρόσωποι του κόμη των θείων θησαυρών, με υφισταμένους τους πραιποζίτους των θησαυρών (praepositi thesaurorum), προϊστάμενους δηλαδή των αποθηκών (thesauri) στις οποίες συλλεγόταν το προϊόν των φόρων αρμοδιότητας των θείων θησαυρών, (tituli largitionales). Το προσωπικό των thesauri αποτελούσαν οι thesaurienses, που διακρίνονταν σε λογιστικούς υπαλλήλους (scriniarii) και σε φύλακες (custodes)[195].

Οι αρμοδιότητες των θείων θησαυρών, ήταν πολλές, ανάλογες με το πλήθος των γραφείων που τους αποτελούσαν. Οι θείοι θησαυροί, λοιπόν, ήταν αρμόδιοι:

α) για την επίδοση στους αρμοδίους υπαλλήλους των ορθών «σταθμῶν τοῦ χρυσίου καί τοῦ ἀργυρίου καί τῶν λοιπῶν μετάλλων».

194. Βλ. σχετ. J. Karayannopulos, Finanzwesen 54 κ.ε. με τις σχετικές πηγές και βοηθήματα.

195. J. Karayannopulos, Finanzwesen 58 κ.ε.

β) για τα μεταλλεία. Γι' αυτό και υπαγόταν στους θείους θησαυρούς ο comes metallorum.

γ) για τα νομισματοκοπεία. Γι' αυτό και οι προϊστάμενοί τους (procuratores monetarum) υπάγονταν στους θείους θησαυρούς.

δ) για τα συστήματα (corpora) των υφαντουργών, πορφυροβαφέων (murileguli) ως και για το σύστημα μεταφορέων (bastagarii).

ε) τέλος, ήταν αρμόδιοι να εποπτεύουν το εμπόριο σ' όλο το κράτος εκτός βέβαια από την Κωνσταντινούπολη, όπου αρμόδιος ήταν ο έπαρχος της πόλεως. Το συνοριακό κυρίως εμπόριο επόπτευε ο κόμης των θησαυρών με τους comites commerciorum[196].

Οι θείοι θησαυροί δεν ήταν μόνο λογιστική υπηρεσία. Διέθεταν και ταμείο, με εισπράξεις και πληρωμές. Τα έσοδά τους προέρχονταν από διάφορες πηγές:

α) από τους άμεσους χρηματικούς φόρους, τόσο τους γενικούς όσο και τους ταξικούς, από πρόστιμα κι από ένα μέρος των αστικών εσόδων.

β) από τους έμμεσους φόρους (vectigalia).

γ) από μεταλλεία, χρυσωρυχεία και μαρμαρωρυχεία.

δ) από τα προϊόντα των κρατικών υφαντουργείων και πορφυροβαφείων[197].

Οι πληρωμές πάλι που διενεργούσαν οι θείοι θησαυροί ήταν:

α) πληρωμές στο στρατό όταν εξαργυριζόταν η παροχή στους στρατιώτες αυτουσίων στρατιωτικών ειδών, π.χ. στολής, αλόγων κ.λπ.

β) Τα πρωτοχρονιάτικα δώρα σε είδη και χρήμα που έδινε ο αυτοκράτορας στους ανώτατους υπαλλήλους του κράτους κάθε πρώτη του έτους[198].

Παρ' όλες τις ευρύτατες οικονομικές της δικαιοδοσίες η υπηρεσία των θείων θησαυρών δεν επενέβαινε διόλου στην είσπραξη των φόρων. Τη φροντίδα αυτή είχε αποκλειστικά η υπηρεσία του κυβερνήτη κάθε επαρχίας. Μόνο σε περιπτώσεις διαφωνίας ανάμεσα στους φορολογουμένους και τους εισπράκτορες των φόρων επενέβαιναν οι κόμητες των θησαυρών, όταν βέβαια επρόκειτο για έσοδα της υπηρεσίας τους, για να τακτοποιήσουν τη διαφορά ή να διαβιβάσουν ενδεχόμενη έκκληση (appellatio) των φορολογουμένων στον αυτοκράτορα[199].

196. J. Karayannopulos, Finanzwesen 55 κ.ε. με πηγές και βοηθήματα.
197. J. Karayannopulos, Finanzwesen 56, 58 με πηγές και βοηθήματα.
198. J. Karayannopulos, Finanzwesen 62 με πηγές και βοηθήματα.
199. J. Karayannopulos, Finanzwesen 62 με τις σχετικές πηγές.

Υπηρεσία της ιδικής περιουσίας (Comitiva rerum privatarum).

Αποστολή της υπηρεσίας αυτής ήταν η καλή διοίκηση των γαιών του θρόνου, ώς και, μέχρι του τέλους του 5ου αι., των προσωπικών γαιών του αυτοκράτορα. Διοικητής της υπηρεσίας αυτής ήταν ο *κόμης της ιδικής περιουσίας* (comes rerum privatarum). Η ιδική περιουσία αποτελούνταν από τέσσερα γραφεία (scrinia) και υποδιοικητής της ήταν ο *γενικός πριμικήριος* (primicerius totius officii), διευθυντής συγχρόνως του γραφείου γραμματείας της υπηρεσίας αυτής[200].

Η ιδική περιουσία ήταν αρμόδια για κάθε ζήτημα σχετικό με τις γαίες του θρόνου και του αυτοκράτορα. Ασχολούνταν, δηλαδή, με κάθε έγγεια δωρεά προς το θρόνο˙ με την κατάληψη των αδεσπότων γαιών (bona vacantia)˙ με την κατάσχεση των δημευομένων γαιών των ειδωλολατρικών ναών αλλά και κάθε ιδιώτη που καταδικαζόταν στην ποινή αυτή˙ την απόληψη κληροδοτημάτων για το θρόνο κ.λπ. Ακόμη ασχολούνταν με την ανεύρεση αυτοκρατορικών γαιών που κατέχονταν παράνομα από τρίτους και τις συναφείς δίκες.

Τέλος προέβαινε στην εκμίσθωση των αυτοκρατορικών γαιών˙ επέβλεπε την καταβολή των σχετικών μισθωμάτων˙ και ασκούσε την εποπτεία των παλατιών και των αυτοκρατορικών δασών[201].

Αντιπρόσωποι του κόμη της ιδικής περιουσίας (comes rerum privatarum) στις επαρχίες ήταν οι μάγιστροι της ιδικής περιουσίας (magistri ή και rationales rei privatae). Αποστολή τους ήταν η περιφρούρηση των συμφερόντων της ιδικής περιουσίας στην περιοχή τους καθώς επίσης και ο έλεγχος των φόρων που επιβάλλονταν στις γαίες του θρόνου και εισπράττονταν από το προσωπικό των επαρχιακών κυβερνητών. Σε περίπτωση δυσκολιών και αμφισβητήσεων τους μαγίστρους ενίσχυαν ειδικοί απεσταλμένοι (mittendarii) της κεντρικής υπηρεσίας της ιδικής περιουσίας.

Άλλοι επαρχιακοί υπάλληλοι της ιδικής υπηρεσίας ήταν οι επόπτες δασών και λιβαδιών (curatores saltuum).

Τέλος, άλλοι υπάλληλοί της ήταν υπεύθυνοι για τους αυτοκρατορικούς ίππους (αυτοκρατορικαί αγέλαι) και στάβλους[202].

Υπηρεσία της ιδικής κτήσεως. (Comitiva sacri patrimonii).

Ο Αναστάσιος Α΄ δημιούργησε νέα οικονομική υπηρεσία με αποστολή τη φροντίδα των γαιών της «ιδικής ουσίας» (sacrum patrimo-

200. J. Karayannopulos, Finanzwesen 62 κ.ε. με πηγές και βοηθήματα.
201. J. Karayannopulos, Finanzwesen 63 κ.ε. με τις σχετικές πηγές.
202. J. Karayannopulos, Finanzwesen 63 κ.ε. με τις σχετικές πηγές.

nium), δηλαδή της οικογενειακής περιουσίας του αυτοκράτορα, οι οποίες μέχρι τότε περιέρχονταν στην «ιδική περιουσία». Η οργάνωση της νέας υπηρεσίας είχε ως πρότυπό της την ιδική περιουσία. Οι κυβερνήτες των επαρχιών είχαν ρητές εντολές να μεριμνούν για την προστασία και βελτίωση των γαιών που υπάγονταν στη νέα υπηρεσία και οι οποίες ήταν απαλλαγμένες, με ειδική προνομιακή διάταξη, από την επιβολή *απόρων* ή *ομοκήνσων* (γαιών)[203].

Οι υπηρεσίες που αναφέραμε αποτελούσαν τις κεντρικές οικονομικές υπηρεσίες του κράτους. Θα εξετάσουμε τώρα την επαρχική οικονομική υπηρεσία του.

Επαρχική οικονομική υπηρεσία (arca praefectoria).

Με τον όρο επαρχική οικονομική υπηρεσία εννοούμε το οικονομικής αρμοδιότητος τμήμα της υπηρεσίας του *επάρχου του πραιτωρίου,* (praefectus praetorio) την (πραιτωριανή) άρκα (arca praetoria ή praefectoria), που καταλάμβανε σημαντικότατο μέρος των όλων αρμοδιοτήτων του επάρχου του πραιτωρίου[204]. Στον έπαρχο πράγματι είχε ανατεθεί η διαχείριση της αννώνας, για τη μισθοτροφοδοσία των πολιτικών υπαλλήλων και του στρατεύματος, καθώς και της εσθήτος (canon vestium) του φόρου δηλαδή για την προμήθεια στρατιωτικών στολών, ως επίσης και τα ζητήματα τα σχετικά με τον εξαργυρισμό των φόρων αυτών[205].

Κατά τον 6ο αι. η *άρκα* ήταν διαιρεμένη σε τρία τμήματα: το *στρατιωτικό,* την *γενικήν* και την *ιδικήν τράπεζαν.*

Το πρώτο ήταν αρμόδιο για τη μισθοδοσία του στρατεύματος. Η *γενική τράπεζα* για τη διαχείριση των εκτάκτων φόρων και των χρηματικών προστίμων και η *ιδική τράπεζα* για τη διαχείριση των τακτικών φόρων[206].

Καθορισμός και είσπραξη φόρων.

Ας εξετάσουμε τώρα πως καθορίζονταν και εισπράττονταν οι φόροι την πρωτοβυζαντινή εποχή.

Κάθε χρόνο ο αυτοκράτορας εξέδιδε *«θείαν δηληγατίωνα»* με την οποία καθόριζε το ύψος των φορολογικών υποχρεώσεων κάθε επαρχότητας.

Επί τη βάσει της αυτοκρατορικής «δηληγατίωνος» οι έπαρχοι του

203. J. Karayannopulos, Finanzwesen 71 κ.ε. με τις σχετικές πηγές.
204. J. Karayannopulos, Finanzwesen 80.
205. J. Karayannopulos, Finanzwesen 81.
206. Πρβ. J. Karayannopulos, Finanzwesen 82 κ.ε. – Πρβ. E. Stein, Studien 149.

πραιτωρίου εξέδιδαν *«μερικές διατυπώσεις»* με τις οποίες καθόριζαν το ποσό του φόρου για κάθε επαρχία.

Στη συνέχεια οι κυβερνήτες των επαρχιών κατένεμαν σε κάθε πόλη (και την περιοχή της) το ανάλογο ποσό φόρου. Με βάση την κατανομή αυτή οι φορολογικοί υπάλληλοι ή τα μέλη του βουλευτηρίου κάθε πόλης ανελάμβαναν την είσπραξη του φόρου. Στις κώμες και τις ιδιοκτησίες στις οποίες είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα της *αυτοπραγίας* τους φόρους εισέπρατταν οι πρωτοκωμήτες ή οι ιδιοκτήτες.

Οι συλλεγόμενοι φόροι παραδίδονταν οι μεν σε είδος στα κατά τόπους *όρρια* (=αποθήκες) οι δε χρηματικοί στον *θείον θησαυρόν* (=το επαρχιακό ταμείο του επάρχου του πραιτωρίου).

Οι εις είδος φόροι καταβάλλονταν σε τρεις δόσεις, οι δε χρηματικοί κατά τη διάρκεια του έτους[207].

Φορολογικό σύστημα.

Το φορολογικό σύστημα των Βυζαντινών βασιζόταν στις φορολογικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού. Σύμφωνα με αυτές, γνωστές ως σύστημα της iugatio - capitatio, η γη και η αυτόνομη, εξαρτημένη και δούλη ανθρώπινη εργασία, καθώς και η εργατική δύναμη των ζώων, αποτιμώνταν βάσει ισοδύναμων και ισότιμων μονάδων που λέγονταν *ζυγόν* (iugum) για τη γη και *κεφαλή* (caput) για τον άνθρωπο και τα ζώα. Επειδή οι μονάδες αυτές ήταν ισότιμες και ισοδύναμες μπορούσαν να αθροισθούν, και το άθροισμα της iugatio (=σύνολο των iuga - ζυγών) και της capitatio (σύνολο των capita - κεφαλών) έδινε το σύνολο των φορολογικών υποχρεώσεων ενός αγροκτήματος ή μιας περιοχής[208].

Είναι φανερό από τα ανωτέρω ότι τόσο το *ζυγόν* όσο και η *κεφαλή* ήταν ιδεατές μονάδες που αντιπροσώπευαν ίση, βέβαια, αξία έργου ή εισοδήματος, μπορούσαν όμως να αναφέρονται σε διαφορετικά φορολογητέα αντικείμενα. Πραγματικά, σε κείμενα της εποχής βλέπουμε ότι η καλλιέργεια διακρίνεται σε αρόσιμη γη (= *σπόριμος γη)* πρώτης και δεύτερης ποιότητας, αμπελώνες πρώτης και δεύτερης ποιότητας, ελαιόδενδρα (= *γύρους ελαιών*) πρώτης και δεύτερης ποιότητας κ.ο.κ., και κάθε *ζυγόν* αντιστοιχεί σε διαφορετική έκταση γης. Το πράγμα δείχνει πολύ καθαρά νομικό και φορολογικό κείμενο του 5ου αι., καλούμενο συρο-ρωμαϊκό νομικό εγχειρίδιο. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του κειμένου αυτού 1 ζυγόν αντιστοιχούσε προς 20 ιούγερα σπό-

207. Βλ. J. Karayannopulos, Finanzwesen 84 κ.ε., 89 κ.ε., 90, 91 κ.ε.

208. Περί αυτού βλ. J. Karayannopulos, Finanzwesen 28 κ.ε. με τις σχετικές πηγές και βοηθήματα.

ριμης γης πρώτης ποιότητας ή 40 ιούγερα δευτέρας ή ορεινής γης, ή 60 ιούγερα τρίτης ποιότητας κ.ο.κ[209].

Κτηματολόγιο

Τα αποτελέσματα της αποτιμήσεως της γης και της εργατικής δυνάμεως ανθρώπων και ζώων σε *ζυγά* και *κεφαλές* καταγράφονταν στα κτηματολόγια. Υπήρχαν πολλοί τύποι κτηματολογίων: τα αναλυτικά κτηματολόγια των τοπικών αρχών, τα συνοπτικά των επάρχων του πραιτωρίου και το κεντρικό κρατικό κτηματολόγιο. Μ' αυτό τον τρόπο η κεντρική διοίκηση και ο αυτοκράτορας είχαν πλήρη εικόνα των φορολογικών υποχρεώσεων των διαφόρων περιφερειών του κράτους.

Τα τοπικά (αναλυτικά) κτηματολόγια περιελάμβαναν τα ονόματα των φορολογουμένων, το όνομα του χωριού τους και στη συνέχεια τις γαίες τους σε ιούγερα σύμφωνα με την ποιότητά τους, επίσης τους αμπελώνες, τα ελαιόδενδρα, κατά την ποιότητά τους, και τέλος τους παροίκους οικογενειακώς, τους δούλους και τα ζώα.

Τα συνοπτικά κτηματολόγια των επάρχων του πραιτωρίου αναγράφανε τις πόλεις κάθε επαρχίας με τον αριθμό των φορολογικών τους μονάδων.

Τέλος, στο κεντρικό κτηματολόγιο αναγραφόταν ο αριθμός των φορολογικών μονάδων κατά επαρχίες.

Τα τοπικά κτηματολόγια συντάσσονταν βάσει φορολογικών δηλώσεων των φορολογουμένων που δήλωναν την έκταση και ποιότητα γης, ανθρώπους και ζώα, και που ανανεώνονταν κάθε πέντε χρόνια. Ειδικοί υπάλληλοι επαλήθευαν τις δηλώσεις αυτές και αποτιμούσαν τη φορολογητέα ύλη σε ζυγά και κεφαλές.

Άλλοι φορολογικοί υπάλληλοι επέβλεπαν την τακτική καταβολή των φόρων και λαμβάνοντας υπ' όψη εξωτερικά τεκμήρια μπορούσαν να εισηγηθούν προσαρμογή του φόρου στις πραγματικές δυνατότητες του φορολογουμένου.

Έτσι το κράτος προσπαθούσε να συλλάβει με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια τη φορολογητέα ύλη, ώστε με το προϊόν των πολλών φόρων που επέβαλλε, να μπορεί να αντιμετωπίζει τις τεράστιες κρατικές δαπάνες[210].

209. J. Karayannopulos, Finanzwesen 29 κ.ε., I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία I. 661 κ.ε.

210. Βλ. περί αυτού J. Karayannopulos, Finanzwesen 43 κ.ε. με τις σχετικές πηγές και βοηθήματα. – I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία I. 664 κ.ε.

Φόροι[211].

Οι φόροι που επέβαλλε το κράτος κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή ήταν, όπως είπαμε, πολλοί και μπορούμε να πούμε ότι απέβλεπαν όχι μόνο σε ταμιευτικούς σκοπούς μα και σε κοινωνικούς, την κατανομή δηλαδή των φορολογικών βαρών και τη συμβολή των φορολογουμένων στις κρατικές ανάγκες ανάλογα με τις δυνατότητές τους.

Άμεσοι φόροι.

Με στόχο τη δικαιότερη κατανομή τους οι φόροι διακρίνονταν σε γενικούς, που βάρυναν όλους τους φορολογουμένους ανεξαιρέτως, και σε φόρους τάξεων.

Γενικοί φόροι ήταν η *αννώνα,* φόρος σε είδος στις αρχές, έπειτα μεικτός φόρος σε είδος και χρήμα προορισμένος για την τροφοδοσία του στρατού και της Κωνσταντινούπολης, και μια σειρά φόρων προορισμένων για την κάλυψη στρατιωτικών αναγκών, όπως η *εσθής* (canon vestium) για την κάλυψη των αναγκών επενδύσεως και εξαρτύσεως του στρατού, η *εισφορά ίππων* (equorum collatio) για την κάλυψη των στρατιωτικών αναγκών σε άλογα και ο *χρυσός τιρώνων* (aurum tironicum) που στην ουσία ήταν το σε χρήμα τμήμα της φορολογικής στρατολογίας ή ο παντελής εξαργυρισμός της[212].

Φόροι τάξεων, πάλι, ήταν η *εισφορά γης* και η *ευχετήρια εισφορά,* που βάρυναν τους συγκλητικούς, και το *χρυσάργυρο,* που βάρυνε τους εμπορευόμενους και βιοτέχνες[213].

Εκτός από τους τακτικούς υπήρχαν και έκτακτοι φόροι τάξεων όπως, η *προσφορά χρυσού* που όφειλαν να δίνουν οι συγκλητικοί στον αυτοκράτορα σε εξαιρετικές εορταστικές ευκαιρίες, το *στεφανικόν χρυσίον,* εισφορά των βουλευτών των πόλεων ανάλογη προς την προσφορά χρυσού των συγκλητικών, που η παράδοσή της συνοδευόταν συνήθως μ' έναν πανηγυρικό, το *στεφανικό λόγο,* όπως τον ονόμαζαν[214].

Έμμεσοι φόροι.

Όλοι οι φόροι που αναφέραμε, ήταν άμεσοι φόροι. Πέρα από αυτούς υπήρχαν και πολλοί έμμεσοι φόροι, όπως φόροι στις αγοραπωλησίες, διαπύλια και διαγώγια τέλη, φόροι κατά τη μεταβίβαση ακινή-

211. Βλ. περί αυτού J. Karayannopulos, Finanzwesen 92 κ.ε. με τις σχετικές πηγές και βοηθήματα.
212. J. Karayannopulos, Finanzwesen 94, 95 κ.ε.
213. J. Karayannopulos, Finanzwesen 126 κ.ε., 129 κ.ε., 132.
214. J. Karayannopulos, Finanzwesen 141, 144.

των και κυρίως κατά τη μεταβίβαση ακινήτου περιουσίας βουλευτή σε πρόσωπο που δεν ανήκε στο βουλευτήριο της πόλης.

Δασμοί και τέλη.

Οι τελωνειακοί δασμοί ανέρχονταν συνήθως σε 12.5% επί της αξίας (ad valorem) των εισαγομένων ειδών[215]. Υπεύθυνοι για την είσπραξη των τελωνειακών δασμών ήταν αρχικά οι comites commerciorum και από τα τέλη του 5ου αι. οι *κομμερκιάριοι*[216].

Το βυζαντινό φορολογούμενο δεν βάρυναν, όμως, μόνο οι παντοειδείς φόροι και δασμοί που αναφέραμε. Τον βάρυναν ακόμη σειρά ολόκληρη τελών, όπως: *τέλη* για την έκδοση εγγράφων διορισμού σε δημόσια θέση˙ *τέλη* λόγω προαγωγής˙ τέλη εκδόσεως πιστοποιητικών, αντιγράφων δικαστικών αποφάσεων κ.λπ˙ τέλη για την παροχή συγκεκριμένης υπηρεσίας εκ μέρους κρατικών αρχών[217].

Λειτουργίες (honores) και αγγαρείες (munera).

Η δημοσιονομία του Βυζαντίου στηριζόταν σε δύο σκέλη: αφ' ενός στην κύρια φορολογία, δηλαδή το σύνολο των τακτικών και εκτάκτων χρηματικών ή σε είδος φόρων, κι αφ' ετέρου στην ευρύτατη χρησιμοποίηση των δωρεάν υπηρεσιών των πολιτών και της περιουσίας τους για την ικανοποίηση ιδιαίτερων κρατικών ή αστικών σκοπών.

Το φαινόμενο αυτό, που αποτελεί συνέχεια των αρχαίων λειτουργιών, είχε λάβει ήδη από τον 2ο αι. μεγάλη έκταση για να οργανωθεί συστηματικά στους χρόνους των Σεβήρων και να αποτελέσει ένα από τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα του ρωμαϊκού κράτους.

Οι υπηρεσίες που εκαλούντο να προσφέρουν οι πολίτες διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες:
Σε υπηρεσίες που συνεπάγονταν την απονομή ενός τίτλου στον πολίτη (honores) και στις υπηρεσίες που επιβάλλονταν χωρίς απονομή τίτλου (munera).

Η διαφορά αυτή είχε κατά τους παλαιότερους ρωμαϊκούς χρόνους πρακτική σημασία. Ο τίτλος, η τιμή (dignitas) που συνόδευε τις υπηρεσίες γινόταν συχνότατα αιτία, ώστε οι πλούσιοι πολίτες να αναλαμβάνουν εθελοντικά τις τιμητικές υπηρεσίες (honores), χωρίς να παρίσταται ανάγκη εξαναγκασμού.

215. Γι' αυτά βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 688 κ.ε.
216. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 688 κ.ε., 690.
217. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 690 κ.ε.

Αντίθετα οι απλές υπηρεσίες (munera) συνεπάγονταν πάντοτε την άσκηση κρατικού εξαναγκασμού για την εκτέλεσή τους[218].

Η ηθική κρίση που ήδη από τον 3ο αιώνα μαστίζει το παλαιότερο ρωμαϊκό κράτος, οδήγησε στη σύγχυση των ορίων των δύο κατηγοριών, διότι κανείς πολίτης δεν αναλάμβανε πλέον εθελοντικά τέτοια βάρη και διότι ακόμη τα munera επιβάλλονταν τόσο συχνά ώστε να μεταβληθούν σε σύνηθες και τακτικό μέσο για την κάλυψη των αναγκών του κράτους[219].

Οι λειτουργίες (honores) περιλάμβαναν γενικώς υπηρεσίες ηγετικών και υπευθύνων αξιωμάτων της κοινότητας. Π.χ. το αξίωμα του decurio κ.ά συναφή αξιώματα[220]. Τα munera απαιτούσαν καταβολή σωματικών δυνάμεων του πολίτη ή προσωπική του πάντως απασχόληση. Τέτοιες υπηρεσίες ήταν η είσπραξη φόρων, η τήρηση των κοινοτικών λογιστικών βιβλίων, η κηδεμονία ανηλίκων ορφανών κ.λπ[221]. Στην κατηγορία αυτή ανήκαν και οι περιουσιακές υπηρεσίες που σήμαιναν δαπάνες για έργα κοινής ωφελείας για τον επιβαρυνόμενο μ' αυτές. Τέτοιες υπηρεσίες ήταν η προμήθεια λαδιού για την πόλη, η ανάληψη των δαπανών για τους αγώνες του ιπποδρόμου κ.ά., και τέλος οι μεικτές υπηρεσίες που ήταν κυρίως η ανάληψη ορισμένων κοινοτικών λειτουργημάτων, όπως η δεκαπρωτία, η εικοσιπρωτία κ.λπ. που συνεπάγονταν και προσωπική απασχόληση και τις σχετικές με το λειτούργημα δαπάνες.

Οι υπηρεσίες αναλαμβάνονταν για ένα χρόνο από τους υπόχρεους σ' αυτές εκ περιτροπής. Κανονικά έπρεπε μεταξύ της πρώτης και δευτέρας αναλήψεως υπηρεσίας να μεσολαβεί τριετία ή και πενταετία.

Η σημασία των υπηρεσιών για τη δημόσια οικονομία του πρωίμου Βυζαντίου ήταν πολύ μεγάλη και, όπως είπε ο A. Piganiol, με τις υπηρεσίες το Βυζάντιο εξασφάλιζε α) άμισθους υπαλλήλους και β) χρηματικούς πόρους για την κάλυψη των φορολογικών αναγκών του[222].

Μεσοβυζαντινή περίοδος[223]

Η οικονομική οργάνωση του κράτους, όπως την περιγράψαμε α-

218. J. Karayannopulos, Finanzwesen 179.
219. I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία I. 697.
220. I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία I. 697.
221. I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία I. 697, 698, 699.
222. A. Piganiol, Empire 343. – Βλ. I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία I. 699 κ.ε.
223. Τη μεσοβυζαντινή διοικητική οργάνωση έχει εξετάσει κατά τρόπο υποδειγματικό ο F. Dölger, κυρίως στο Beiträge 24 κ.ε. Οι νεότεροι ερευνητές στηρίζονται στις εργασίες του F. Dölger. Πρβ. σχετικά L. Bréhier, Institutions 236 κ.ε. – Ѱ. Oikonomidès, Fiscalité 25 κ.ε., 46 κ.ε., 67 κ.ε. και passim. Πρβ. I. Καραγιαννόπουλος, Reformtätigkeit 53 κ.ε.

νωτέρω, ίσχυσε μέχρι του 6ο αι. Κατά τη βασιλεία, όμως, του Ιουστινιανού τέθηκαν τα θεμέλια μιας νέας οικονομικής οργανώσεως στη διαμόρφωση της οποίας συνετέλεσε ασφαλώς και η στρατιωτικοποίηση της κρατικής διοικήσεως, που εντείνεται και συστηματοποιείται από τότε.

Η νέα οικονομική οργάνωση αναπτύσσεται κατά τον 7ο αι. και βρίσκει την βασική της μορφή στην εποχή των Ισαύρων.

Η βασική διαφορά της νέας εν σχέσει προς την παλαιά οργάνωση έγκειται στα εξής: α) Αντί της συγκεντρωτικής οργανώσεως, που χαρακτηρίζει το πρώιμο Βυζάντιο, όπου δύο ή τρεις υπηρεσίες καλύπτουν όλη την κρατική δραστηριότητα στον τομέα της διοικήσεως των οικονομικών, δημιουργείται ολόκληρη σειρά νέων υπηρεσιών που αναλαμβάνουν πλέον τις αρμοδιότητες των παλαιοτέρων οικονομικών οργάνων. β) Αναπτύσσεται βαθμηδόν κατά την εποχή αυτή υπηρεσία οικονομικού ελέγχου όλων των επί μέρους οικονομικών υπηρεσιών.

Η διάρθρωση των οικονομικών υπηρεσιών στη μεσοβυζαντινή εποχή έχει στις γενικές της γραμμές ως εξής:

Αυτοκρατορικές οικονομικές υπηρεσίες

α) *Το σέκρετο του βασιλικού βεστιαρίου* με προϊστάμενο τον πρωτοβεστιάριο. Αποτελούσε την υπηρεσία του προσωπικού ενδυματοφυλακίου του αυτοκράτορα[224].

β) *Η μεγάλη κουρατωρία* που διοικούσε την έγγεια περιουσία του αυτοκράτορα, γαίες και διάφορα ανάκτορα, και διαχειριζόταν τα εισοδήματα που προέρχονταν από αυτά. Αργότερα *η κουρατωρία* διασπάται σε επιμέρους κουρατωρίες, όπως την *κουρατωρία των Μαγγάνων, των Ελευθερίου,* για να ανασυσταθεί και πάλι τον 11ο αι. με προϊστάμενο τώρα τον *ἐπί τοῦ εἰδικοῦ,* που κατά τον επόμενο αιώνα αντικαθίσταται από τον *ἐπί τῶν οἰκειακῶν*[225].

γ) *Το χαρτουλαριάτο του βεστιαρίου,* υπηρεσία ειδών στρατιωτικής εξαρτύσεως, ασήμου μετάλλου και εποπτείας της κοπής νομισμάτων[226].

δ) *Ὁ ἐπί τοῦ εἰδικοῦ.* Διάδοχος του παλαιότερου κόμιτος rei privatae είναι αρμόδιος για τις τρέχουσες αυτοκρατορικές δαπάνες[227]. Από

224. J.B. Bury, System 96. – Listes 305.
225. L. Bréhier, Institutions 253, 267, 277. – R. Guilland, Logothète 99.
226. J.B. Bury, System 95 κ.ε. – Listes 316.
227. R. Guilland, Logothète 88 κ.ε., 91.

τον 11ο αι. εμφανίζεται και ο *ἐπί τῶν οἰκειακῶν* που από τον 12ο αι. αντικαθιστά πλήρως τον *ἐπί τοῦ εἰδικοῦ*[228].

Κρατικές οικονομικές υπηρεσίες

α) Το *λογοθέσιο του Γενικού.* Τούτο εμφανίζεται κατά τα τέλη του 7ου αι[229]. Έχει τη φροντίδα της κατανομής της φορολογικής επιβαρύνσεως στις διάφορες διοικητικές περιφέρειες του κράτους, την είσπραξη των φόρων και διοικεί τους αρμόδιους υπαλλήλους. Συνεχίζει έτσι το ρόλο της γενικής τράπεζας του παλαιότερου έπαρχου των πραιτωρίων[230]. Επί πλέον όμως ο *λογοθέτης* του *γενικού* διευθύνει και το οικονομικό τμήμα του *λογοθέσιου του στρατιωτικού* και του *λογοθέσιου του ειδικού*[231].

β) *Το λογοθέσιο του στρατιωτικού* αρμόδιο για τη μισθοδοσία, καταυλισμό και ανεφοδιασμό του στρατού και την τήρηση των στρατιωτικών καταλόγων και την κατασκευή ή συντήρηση στρατιωτικής σημασίας γεφυρών και φρουρίων[232].

γ) *Λογοθέσιο του δρόμου.* Οι οικονομικές του αρμοδιότητες κατελάμβαναν μικρό τμήμα μόνο της όλης αποστολής του και αναφέρονταν στη διαχείριση των δώρων που δίδονταν στις ξένες πρεσβείες, και στην καλή λειτουργία του κρατικού ταχυδρομείου (cursus publicus)[233].

δ) *Λογοθέσιο των αγελών.* Φρόντιζε για την προμήθεια ίππων και των αναγκαίων για το στρατό άλλων ζώων και την παράδοσή τους στους μεγάλους σταύλους των Μαλαγίνων και άλλων περιοχών της (πρόσθεν) Ασίας, Φρυγίας κ.λπ.[234].

Πάνω από όλες τις κρατικές οικονομικές υπηρεσίες βρισκόταν το *χαρτουλαριάτο του σακελλίου.* Τη γενική εποπτεία και έλεγχο των οικονομικών υπηρεσιών ασκούσε ο *σακελλάριος* του οποίου η υπηρεσία απεκαλείτο *χαρτουλαριάτο του σακελλίου*[235]. *Ο σακελλάριος ήταν υπεύθυνος* και για τη μεταφορά των χρημάτων για τις δαπάνες των εκστρατευτικών δυνάμεων[236].

228. R. Guilland, Logothète 96 κ.ε.
229. R. Guilland, Logothète 12.
230. E. Stein, Studien 148. – R. Guilland, Logothète 11.
231. R. Guilland, Logothète 13.
232. E. Stein, Introduction 149. – R. Guilland, Logothète 26.
233. R. Guilland, Logothète 33 κ.ε. – D.A. Miller, Logothète 440-42.
234. R. Guilland, Logothète 71. – J.B. Bury, System 111. – Listes 338.
235. Πρβ. L. Bréhier, Institutions 257. – R. Guilland, Logothète 13.
236. Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 471. 16 κ.ε. – R. Guilland, Logothète 91.

Ο Αλέξιος Κομνηνός εισήγαγε το αξίωμα του Μεγάλου Λογαριαστή[237] ο οποίος στη θέση του *σακελλαρίου* επόπτευε τις στρατιωτικές δαπάνες[238].

Φορολογικό σύστημα[239].

Το φορολογικό σύστημα της μεσοβυζαντινής περιόδου διαφέρει αρκετά από το πρωτοβυζαντινό. Η φορολόγηση, που λάμβανε υπ' όψη της τόσο την έκταση όσο και την ποιότητα της γης και το είδος καλλιεργείας (αρόσιμη γη, λιβάδια, αμπέλια), γινότανε όχι όπως στην πρωτοβυζαντινή εποχή, κατά ζυγά ή κεφαλές, αλλά κατά *μοδίους* και το ύψος της υπολογιζότανε σε ποσοστό της αξίας των μοδίων.

Αφού δηλαδή, η γεωκτησία μετριόταν σύμφωνα με ορισμένους τρόπους: α) *«ἐν κατατομαῖς»*, δηλαδή έπειτα από αναγωγή της υπό μέτρηση εκτάσεως σε κανονικά γεωμετρικά σχήματα των οποίων τα μερικά εμβαδά προστίθεντο και έδιναν το ζητούμενο σύνολο˙ β) *«κατά τό ὁλόγυρον»* ή *«διά περιορισμοῦ»*, δηλαδή κατόπιν μετρήσεως της περιφερείας του κτήματος, με ορισμένες μονάδες μετρήσεως (ουργιές ή σχοινία των 10 ή 12 ουργιών), διαιρέσεως του γινομένου δια τέσσερα και αφαιρέσεως από το πηλίκον του ενός δεκάτου. Το αποτέλεσμα της μετρήσεως «ἐμοδίζετο» αναγόταν δηλαδή σε ανάλογο αριθμό μοδίων, τ.έ. ανάλογο αριθμό φορολογικών μονάδων[240].

Ο *μόδιος*, όμως, δεν αντιστοιχούσε προς ενιαία μονάδα επιφανείας, αλλά προς μονάδα ανάλογη κάθε φορά προς την ποιότητα της μετρουμένης γης. Έτσι, για γη χωραφιών πρώτης και δεύτερης ποιότητας ο μόδιος ήταν ίσος με 200 τετρ. ουργιές (προς 4.44-4.70 τ.μ. την ουργιά). Για γη τρίτης ποιότητος ίσος με 288 τετρ. ουργιές. Στη συνέχεια καθοριζόταν η αξία του μοδίου κατά ποιότητα γης ή καλλιεργείας και το γινόμενο της αξίας του επί τον αριθμό των μοδίων κάθε κατηγορίας γης αποτελούσε την αξία της γης ή της καλλιεργείας της.

Ο μόδιος της νομαδιαίας γης, πάλι, ισούτο με 100 τετρ. ουργιές για τα λιβάδια πρώτης ποιότητας και 288 τετρ. ουργιές για τα κατώτερα ποιοτικώς λιβάδια.

Τα αμπέλια μοδίζονταν με μόδιο διακοσίων τετρ. ουργιών. Ο μοδισμός όμως εδώ διαφοροποιόταν από την απόσταση των κλημάτων μεταξύ τους και, επομένως, από την ποιότητα του αμπελιού.

237. H. Ahrweiler, Byzance 203.

238. R. Guilland, Logothète 27.

239. Για το μεσοβυζαντινό φορολογικό σύστημα βλ. E. Schilbach, Metrologie 248 κ.ε. – Πρβ. J. Lefort κ.ά., Géometries 252 κ.ε.

240. J. Lefort, κ.ά., Géometries 254.

Ακολουθούσε η φορολόγηση της γης ή καλλιεργείας που υπολογιζόταν συνήθως στο 1:24 ή 4 1/6% της αξίας της και ανερχότανε κατά μόδιο σε ένα, μισό ή ένα τρίτο νομίσματος για χωραφιαία γη πρώτης, δεύτερης και τρίτης κατηγορίας αντίστοιχα, σε τρία νομίσματα για λιβάδια πρώτης κατηγορίας και σε 3-10 νομίσματα για τις διάφορες κατηγορίες αμπελιών.

Μ' αυτό τον τρόπο η φορολογία γης και καλλιεργείας στη μεσοβυζαντινή εποχή για να προσδιορίσει την αξία της μονάδας επιφανείας στηριζόταν σε δύο παράγοντες: την έκταση και την ποιότητα, διαφορετικές για κάθε κατηγορία φορολογήσιμης γης[241].

Τα ελαιόδενδρα φορολογούνταν κατά *γύρους* και μέσο όρο φορολογίας 4 νομίσματα ανά 100 δένδρα.

Η φορολογία των ζώων υπολογιζόταν σε ορισμένο ποσοστό επί της αξίας τους και ειδικά για τα πρόβατα σε ένα νόμισμα ανά εκατό πρόβατα. Δεδομένου ότι η μέση αξία εκατό προβάτων ήταν δώδεκα νομίσματα, η φορολογία τους ανερχότανε στο 1/12 νομίσματος ή 8 1/2%.

Για τα μεγάλα ζώα, βουβάλια, φορβάδες, βόδια, ο φόρος ήταν 1/3 νομίσματος περίπου ανά κεφαλή ζώου, επί μέσης αξίας ζώου τεσσάρων νομισμάτων, δηλαδή 1/12 της αξίας ή 8 1/2%.

Στη φορολόγηση προσώπων η βυζαντινή φοροτεχνική διέκρινε τους φορολογουμένους (παροίκους) σε τρεις κατηγορίες: ζευγαράτους, με υπολογιζόμενη φορολογική αξία 24 νομίσματα, βοϊδάτους με δώδεκα νομίσματα και ακτήμονες ή πεζούς (χωρίς δηλαδή ζώα) με έξι. Η φορολογική επιβάρυνση των κατηγοριών αυτών ήταν ένα, μισό και 1/4 νομίσματος αντίστοιχα, δηλαδή 1:24 ή 4 1/6%[242].

Πρόβλημα είναι πώς ο αυτοκράτορας καθόριζε την κατά μόδιο φορολογική οφειλή και συνεπώς και το συνολικό ποσό που όφειλαν να καταβάλουν οι διάφορες φορολογικές περιοχές μέχρι το τελευταίο χωριό. Οι πληροφορίες των πηγών και στη μεσοβυζαντινή, όπως και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, δεν είναι σαφείς. Πιθανότατα συνέβαινε και στη μεσοβυζαντινή ό,τι υποθέσαμε και για την πρωτοβυζαντινή: η αυτοκρατορική κυβέρνηση υπολόγιζε το περίπου σύνολο των κρατικών δαπανών και βάσει αυτού καθοριζόταν ο φόρος που έπρεπε να καταβάλουν οι μεγάλες και μικρές περιφέρειες και, τέλος, οι καθ' έκαστον φορολογούμενοι.

241. E. Schilbach, Metrologie 235 κ.ε., 244 κ.ε. – J. Lefort κ.ά., Géometries 257 κ.ε.
242. E. Schilbach, Metrologie 256 κ.ε.

Κτηματολόγιο.

Το κτηματολόγιο της μεσοβυζαντινής εποχής, ο *κώδιξ* ή τα *χαρτία του γενικού,* περιελάμβανε τις γαίες κάθε φορολογουμένου, με ένδειξη του χωριού του, το ποσό του φόρου και το όνομα του. Ακολουθούσε η αναγραφή των *ιδιοστάτων,* των γαιών δηλαδή που δεν ανήκαν φορολογικά στο χωριό, των *κλασμάτων,* των χέρσων γαιών που είχαν περιέλθει στο δημόσιο και των *ανεκδότων,* των γαιών δηλαδή που για πρώτη φορά καταγράφονταν στο κτηματολόγιο. Το σύνολο των *ψηφίων* (=φορολογικών ποσών) μιας περιοχής αποτελούσε το *ακρόστιχό* της, δηλαδή τη φορολογική της υποχρέωση.

Κατά το τέλος της μεσοβυζαντινής εποχής εμφανίζεται και άλλη μορφή κτηματολογίου, το *πρακτικό.* Περιλαμβάνει ακριβή περιγραφή των γαιών μεγάλης ιδιοκτησίας με κατάλογο των παροίκων, των οικογενειών τους και των ζώων που είχαν.

Το μεσοβυζαντινό κτηματολόγιο δεν είχε αποφασιστικό αποδεικτικό χαρακτήρα. Σπανιότατα χρησιμοποιείται ως αποδεικτικό στοιχείο για εμπράγματα δικαιώματα, αλλά και τότε δεν του αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία[243].

Φόροι.

Άμεσοι φόροι.

Βασικοί φόροι της μεσοβυζαντινής εποχής ήταν ο έγγειος φόρος, του οποίου το ύψος και τον τρόπο υπολογισμού είδαμε ήδη, το *καπνικό,* φόρος εστίας, (οικιακός φόρος) και η *συνωνή* που ήταν ποσοστιαίο απαργυρισμένο παρακολούθημα της φορολογικής επιβαρύνσεως της εγγείας περιουσίας του φορολογουμένου. Το καπνικό διαβαθμιζόταν σε 2-6 μιλιαρήσια (1/6-1/2) νομίσματος) ανάλογα, προφανώς, με το ύψος της περιουσίας του φορολογουμένου.

Εκτός από αυτούς, το μεσοβυζαντινό φορολογούμενο βάρυναν και άλλοι φόροι που, έκτακτοι στην αρχή, μεταβλήθηκαν τέλος σε τακτικούς φόρους.

Οι φόροι αυτοί ήταν: το *δικέρατο,* που επιβλήθηκε από τον Λέοντα Γ΄ εκτάκτως για την επισκευή των τειχών της Κωνσταντινούπολης, και το *εξάφολλο,* φόρος για αντιμετώπιση κοινωνικών αναγκών, που επιβλήθηκε ίσως και αυτός από τον Λέοντα Γ΄. Ενίοτε οι φόροι αυτοί εισπράττονταν μαζί και ονομάζονταν *δικερατοεξάφολλο.*

Το *εννόμιο* ήταν φόρος επί των ζώων. Το ύψος του φόρου αυτού

243. F. Dölger, Beiträge 92 κ.ε. – N. Svoronos, Cadastre 57 κ.ε.

καθοριζόταν με τον τρόπο που αναφέραμε προηγουμένως και ανερχόταν, όπως είδαμε, σε 8 1/2%.

Αναφέραμε τους σπουδαιότερους φόρους. Οι φορολογικές επιβαρύνσεις συμπληρώνονταν με τα *παρακολουθήματα,* τακτικές ή έκτακτες παροχές για τους φορολογικούς υπαλλήλους και τις *επήρειες ή αγγαρείες,* την υποχρέωση δηλαδή προσωπικής εργασίας ή καταβολής αντισηκώματος για απαλλαγή από αυτές[244].

Έμμεσοι φόροι.

Έμμεσοι φόροι ήταν τα *κομμέρκια,* τέλη δηλαδή διαπύλια ή διαγώγια και οι δασμοί. Τα προνόμια, όμως, που από το τέλος της μεσοβυζαντινής εποχής παραχωρήθηκαν στους ξένους, ελάττωσαν την απόδοση των φόρων αυτών και συνεπώς και τη σημασία τους.

Είσπραξη φόρων και τελών.

Το κράτος διαιρούνταν τώρα σε *διοικήσεις,* φορολογικές δηλαδή περιφέρειες με ένα *διοικητή* ως επόπτη. Σε κάθε διοίκηση υπάλληλοι του λογοθεσίου του γενικού προέβαιναν στην είσπραξη των φόρων. Οι φόροι εισπράττονταν σε δύο δόσεις: τον Μάιο και τον Σεπτέμβριο.

Στα τέλη, όμως, της μεσοβυζαντινής εποχής εγκαινιάζεται η συνήθεια της εκμισθώσεως των φόρων, που είχε φρικτές συνέπειες και για το κράτος αλλά, προ πάντων, για τους φορολογουμένους, που το κράτος παρέδιδε ανυπεράσπιστους στα χέρια ανηλεών εκμεταλλευτών.

Υστεροβυζαντινή περίοδος[245]

Οικονομική υπηρεσία.

Κατά την Υστεροβυζαντινή εποχή και κυρίως από το 12ο αι. κ.ε. παρατηρείται και στην οικονομική, όπως και στους άλλους κλάδους της διοίκησης ισχυρή τάση συγκεντρωτισμού. Μερικά από τα λογοθέσια χάνουν κάθε πραγματική αρμοδιότητα και παραμένουν ως ψιλοί τίτλοι. Ο λογοθέτης του γενικού εξαφανίζεται στα χρόνια των Κομνηνών για να επανέλθει επί των Αγγέλων και να παραμείνει ως ψιλός τίτλος μετά τη λατινική κατάκτηση[246].

Οι αρμοδιότητες των παλαιών λογοθεσίων περιορίζονται. Ήδη από το 12ο αι. η αρμοδιότητα της σακέλλης και του βεστιαρίου περιέρχονται στον προκαθήμενο του Βεστιαρίου, ο οποίος από το 13ο αι. α-

244. Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα, Αγγαρεία 32, 46.
245. Βλ. F. Dölger, Beiträge 15-16. – L. Bréhier, Institutions 272 κ.ε.
246. F. Dölger, Beiträge 20.

ναλαμβάνει και όλες σχεδόν τις αρμοδιότητες των υπολοίπων λογοθεσίων[247].

Εννοείται βέβαια ότι η συρρίκνωση του βυζαντινού εμπορίου και η ανάλογη μείωση των κρατικών εσόδων, όπως και η εκμίσθωση των φόρων[248] περιορίζουν σημαντικά τις αρμοδιότητες και καθιστούσαν δικαιολογημένο τον περιορισμό των οικονομικών υπηρεσιών.

Φορολογικό σύστημα.

Παραμένει το ίδιο, όπως και κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή με μια τάση εισαγωγής νέων ή εξειδικεύσεως και αυτοτέλειας παλαιών φόρων.

Κτηματολόγιο.

Από την υστεροβυζαντινή εποχή σώζονται μόνο πρακτικά. Περιέχουν τον *περιορισμό,* δηλ. την περιγραφή της έκτασης μιας μεγάλης ιδιοκτησίας με δήλωση των παροίκων, της οικογενείας τους, της οικίας, των ζώων, των γαιών τους και του τελούμενου φόρου.

Φόροι.

Αναφέρονται το *καπνικό* και η *σιταρκία.* Εκτός από αυτά αναφέρονται, ακόμη, το *ζευγολόγιον* των αροτριώντων ζώων, το *μελισσοεννόμιον* κ.λπ.

Ακόμη το φορολογούμενο τον βάρυναν τα *μιτάτα,* παραχώρηση καταλύματος σε στρατιωτικά τμήματα ή το αντισήκωμα του φόρου αυτού, τα *άπληκτα,* παροχές για τη συντήρηση στρατοπέδου (απλήκτου), η *επίθεση μονοπροσώπων,* διάθεση δηλ. των χρειωδών για ελαφρούς στρατιώτες ή ναύτες, η σιτάρκηση κάστρων κ.λπ.

Οι αγγαρείες παραμένουν, μολονότι από τον 13ο αι. απαργυρίζονται συστηματικά και μεταβάλλονται, έτσι, σε τακτικούς χρηματικούς φόρους[249].

Τα κομμέρκια διατηρούνται πάντοτε, αλλά τα έσοδά τους σχεδόν μηδενίζονται λόγω της αυξήσεως των προνομίων και απαλλαγών των ξένων εμπόρων.

Είσπραξη φόρων.

Στην περίοδο αυτή επικρατεί η εκμίσθωση φόρων. Οι μισθωτές,

247. F. Dölger, Beiträge 14, 20, 43 κ.ε.
248. F. Dölger, Beiträge 75.
249. F. Dölger, Beiträge 62. – Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα, Αγγαρεία 50 κ.ε.

πράκτορες καλούμενοι, μίσθωναν με πλειοδοτικό διαγωνισμό την είσπραξη των φόρων κατά *διοικήσεις* είτε *ἐπὶ πιστὸν* είτε *ἐπὶ πάκτον*.

Η διαδικασία εισπράξεως ήταν η ίδια με αυτή της προηγούμενης εποχής. Οι εκμισθώσεις φόρων και η εποπτεία της εισπράξεώς τους ανήκαν στην αρμοδιότητα του *λογοθεσίου του γενικού* ώς τον 13ο αι., και αργότερα στην αρμοδιότητα του *προκαθημένου του βεστιαρίου*.

5. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ[250]

Πατριαρχεία – Μητροπόλεις – Επισκοπές – Κατώτερος κλήρος

Με τον Μ. Κωνσταντίνο ο Χριστιανισμός όχι μόνο λυτρώθηκε απ' τους διωγμούς, παρά έγινε και θρησκεία ισότιμη και λίγο αργότερα η προτιμώμενη θρησκεία στο Βυζάντιο. Αυτή η εξέλιξη ολοκληρώθηκε στα χρόνια του Μ. Θεοδοσίου, που κήρυξε το Χριστιανισμό επίσημη θρησκεία του κράτους[251].

Η Εκκλησία με τη χαλαρή ακόμα οργάνωση των πρώτων αιώνων κατάφερε να επιζήσει μέσα απ' τους διωγμούς. Η νέα της, όμως, θέση στο κράτος και οι πλατιές της πια αρμοδιότητες και αποστολές απαιτούσαν τώρα νέα οργάνωση, πιο αυστηρή και ιεραρχημένη. Η πολιτική οργάνωση, βέβαια, ήταν σε μεγάλο βαθμό το πρότυπο για την οργάνωση της Εκκλησίας· ώσπου όμως η τελευταία να οργανωθεί εντελώς, πέρασε στάδια προστριβών και ανταγωνισμών, όπου κύριο ρόλο έπαιζαν οι τοπικοί ανταγωνισμοί και αντιζηλίες[252].

Στις αρχές του 4ου αιώνα οι χριστιανικές κοινότητες είχαν πετύχει μια πρώτη οργάνωση: κάθε πόλη είχε τον επίσκοπό της· στις σπουδαιότερες πόλεις είχαν την έδρα τους μητροπολίτες, επικεφαλής των λοιπών επισκόπων. Οι σχέσεις, όμως, των μητροπολιτών μεταξύ τους δεν ήταν αυστηρά καθορισμένες. Ωστόσο, ορισμένες έδρες, δηλαδή της Ρώμης, της Αλεξάνδρειας και της Αντιόχειας, θεωρούνταν πιο σεβαστές και κατά κάποιο τρόπο ανώτερες από τις άλλες. Σ' αυτές προστέθηκαν με τον καιρό και οι έδρες της Κωνσταντινούπολης –της «Νέας Ρώμης»– και της Ιερουσαλήμ, όπου μαρτύρησε ο Κύριος. Η έξαρση της σημασίας των πέντε αυτών εδρών είχε για αποτέλεσμα να σχηματιστούν πιο συγκεκριμένες περιοχές κάτω απ' τη διοικητική τους αρμοδιότητα· έτσι δημιουργήθηκαν τα πέντε πατριαρχεία. Από τα πέντε αυτά πατριαρχεία το ένα, της Ρώμης, βρισκόταν στη Δύση κι

250. L. Bréhier, Institutions 430 κ.ε., 529 κ.ε. – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 77 κ.ε., 86 κ.ε.

251. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 185.

252. A. Fliche - V. Martin, Histoire III. 437.

είχε επικεφαλής τον πάπα. Τα άλλα τέσσερα ήταν στο ανατολικό τμήμα του κράτους κι αυτά θα μας απασχολήσουν εδώ.

Το ισχυρότερο απ' τα πατριαρχεία της Ανατολής αρχικά ήταν της Αλεξάνδρειας. Ο *πατριάρχης και πάπας της Αλεξάνδρειας* είχε στη δικαιοδοσία του ολόκληρη την Αίγυπτο με τη Λιβύη και την Πεντάπολη. Οι φιλοδοξίες του, όμως, εκτείνονταν και στην Καρχηδόνα, που υπαγόταν στον πάπα της Ρώμης, στην Κύπρο κι ακόμα στη Νουβία και την Αιθιοπία. Είχε στη δικαιοδοσία του πριν από τον 7ο αιώνα 10 μητροπόλεις και 101 επισκοπές. Το κύρος του πατριάρχη της Αλεξάνδρειας ήταν πολύ μεγάλο και πήγαζε προ πάντων απ' το γεγονός ότι τον θεωρούσαν διάδοχο του Αγίου Μάρκου αλλά και από το ότι ακριβώς στην Αλεξάνδρεια δόθηκαν οι μάχες εναντίον των πρώτων αιρέσεων, οι νικηφόρες μάχες που διατήρησαν την Ορθοδοξία. Η επιβολή, όμως, του πατριάρχη της Αλεξάνδρειας στηριζόταν και σ' άλλους δύο παράγοντες: πρώτα στους πολυάριθμους μοναχούς κι αναχωρητές, τυφλά αφοσιωμένους στον πατριάρχη τους, που ήταν στα χέρια του όργανα για να επιβάλλει τις απόψεις και τις θελήσεις του σε κάθε είδους ζήτημα˙ κι έπειτα στην οικονομική του δύναμη, που του εξασφάλιζε την αφοσίωση του αλεξανδρινού όχλου, ενός όχλου που δεχόταν τις πλουσιοπάροχες ευεργεσίες του πατριάρχη του[253].

Η συναίσθηση της δύναμής του έκανε τον πατριάρχη της Αλεξάνδρειας να ονειρεύεται την αρχηγία της Χριστιανοσύνης στην Ανατολή. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον τίτλο «οικουμενικός» τον πρωτοπήρε ο Διόσκουρος, πατριάρχης της Αλεξάνδρειας. Στην επιδίωξη, όμως, αυτών των φιλοδοξιών του ο πατριάρχης της Αλεξάνδρειας βρέθηκε αντιμέτωπος με τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης κι αυτή η πάλη, με την ανάμιξη της πολιτικής εξουσίας, ήταν καταστροφική για τον αλεξανδρινό θρόνο, που έπεσε σε εσωτερικές διαμάχες και καταταλαιπωρήθηκε όσο κράτησε η βυζαντινή διοίκηση στην Αίγυπτο[254].

Το πατριαρχείο της Αντιόχειας, πάλι, χωρίς να έχει τη δύναμη και το κύρος του αλεξανδρινού, είχε μεγαλύτερη έκταση: σε αυτό ανήκαν η Ανατολή, η Γεωργία και η Περσίδα, συνολικά 12 μητροπόλεις με 125 επισκοπές, 5 αυτοκέφαλες μητροπόλεις, 7 αρχιεπισκοπές και 2 επισκοπές στην Αραβία, Συρία, Κιλικία, Ισαυρία, Μεσοποταμία, Φοινίκη και Λιβανησία Φοινίκη. Στις διαμάχες για την καταπολέμηση των αιρέσεων το πατριαρχείο της Αντιόχειας έπαιξε σημαντικό ρόλο, δέχτηκε όμως και πολλά χτυπήματα που του περιόρισαν τη δύναμη

253. A. Fliche - V. Martin, Histoire III. 446 κ.ε.
254. Πρβ. L. Bréhier, Institutions 450.

και το κύρος, γιατί δεν αντιπροσώπευε πάντα τις νικηφόρες τελικά ορθόδοξες απόψεις. Έτσι έπεσε κι αυτό σε εσωτερικές διαιρέσεις και διαμάχες, ώσπου ήρθε η αραβική κατάκτηση[255].

Το νεότερο απ' όλα τα πατριαρχεία ήταν της Ιερουσαλήμ, που ιδρύθηκε μόλις στα μέσα του 5ου αιώνα. Ήταν μικρό, αλλά το σέβονταν όλοι πολύ, γιατί στην περιοχή του ήταν οι τόποι του Πάθους. Χάρη ακριβώς σ' αυτόν το σεβασμό κατάφερε να μείνει έξω από τις ενδοχριστιανικές αντιμαχίες και να διατηρηθεί αλώβητο. Πιστό πάντα στην Ορθοδοξία, έζησε ειρηνικά, ώσπου να αποσπασθεί, με την αραβική κατάκτηση, από το βυζαντινό κράτος[256].

Αφήσαμε τελευταίο το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, ακριβώς γιατί έχουμε πολλά να πούμε γι' αυτό. Ο επίσκοπος της Κωνσταντινούπολης θα έμενε ηγέτης μιας άσημης και μικρής επισκοπής κάτω από το μητροπολίτη της Ηράκλειας, αν ο ρόλος της Κωνσταντινούπολης σαν πρωτεύουσας του κράτους δεν τον οδηγούσε σε άλλα πεπρωμένα. Γρήγορα άπλωσε την κυριαρχία του στην Ευρώπη και την Ασία, σε βάρος των μητροπόλεων της Ηράκλειας και της Εφέσου. Στη δικαιοδοσία του είχε τις διοικήσεις Πόντου και Ασίας εκτός από τις επαρχίες της Ισαυρίας και της Κιλικίας, που ανήκαν στο θρόνο της Αντιόχειας. Στην Ευρώπη, πάλι, υπάγονταν σ' αυτό όλες οι χώρες ώς τη Θεσσαλονίκη, γιατί ακόμα τότε το Ιλλυρικό, που είχε τη Θεσσαλονίκη πρωτεύουσα, ανήκε στη δικαιοδοσία του πάπα της Ρώμης. Αυτό το γεγονός προκάλεσε διαμάχες ανάμεσα στους δυο θρόνους, που περιπλέχτηκαν ακόμα περισσότερο με τη δημιουργία της αρχιεπισκοπής της Ιουστινιανής Πρώτης απ' τον Ιουστινιανό. Πάντως η Ρώμη πέτυχε να κρατήσει το Ιλλυρικό μέχρι το 731, οπότε ο Λέων Γ΄ ο Ίσαυρος της το απέσπασε για να το υπαγάγει στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης[257].

Τη γρήγορη εξάπλωση και την αύξηση της δύναμής του τα χρωστούσε ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης, όπως είπαμε και παραπάνω, στο γεγονός ότι η έδρα του ήταν ταυτόχρονα και έδρα του βυζαντινού αυτοκράτορα. Αυτήν, άλλωστε, τη δικαιολογία προέβαλε κι η σύνοδος του 381, που αναγνώρισε στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης την πρώτη θέση μετά το θρόνο της Ρώμης, ότι δηλαδή η Κωνσταντινούπολη ήταν η Νέα Ρώμη, η νέα πρωτεύουσα του κράτους[258].

255. Πρβ. L. Bréhier, Institutions 450.

256. E. Schwartz, ACOe. II 1. 3. 5. Πρβ. A. Fliche - V. Martin, Histoire III. 448 κ.ε.

257. A. Fliche - V. Martin, Histoire V. 456-7, με τις σχετικές πηγές και βοηθήματα.

258. «Τὸν μέντοι Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσκοπον ἔχει τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς μετὰ τὸν τῆς Ρώμης ἐπίσκοπον, διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν νέαν Ρώμην» (Mansi 3, σ. 560, κανών γ΄ της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου).

Ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης ήταν επικεφαλής της ιεραρχίας της βυζαντινής Εκκλησίας. Αυτό έγινε ακόμα σαφέστερο, αφότου η αραβική κατάκτηση απέκοψε τα άλλα τρία πατριαρχεία από το κράτος μεταβάλλοντας τους αρχηγούς τους σε επισκόπους in partibus infidelium. Όσο με το πέρασμα του χρόνου το κράτος μίκραινε, τόσο κι ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης έβλεπε την άμεση εκκλησιαστική του περιφέρεια να περιορίζεται όλο και περισσότερο. Αλλά αν η δικαιοδοσία του περιοριζόταν, έμενε όμως μεγάλη η λάμψη και η επιρροή του έξω από τα σύνορα του κράτους, και ιδιαίτερα στις σλαβικές χώρες. Παρατηρήθηκε, μάλιστα, κι αυτό το παράδοξο: ότι η επιρροή του πατριάρχη αύξανε όσο λιγόστευε η δύναμη του κράτους. Με αυτό τον τρόπο ο πατριάρχης και η Εκκλησία πήραν το απαραίτητο κύρος και προετοιμάστηκαν για το ρόλο του εθνάρχη που άσκησαν για πολλούς αιώνες, όταν σκέπασαν το έθνος χρόνια σκοτεινά.

Πρότυπο για την εκκλησιαστική οργάνωση ήταν, όπως είπαμε παραπάνω, η κρατική οργάνωση. Όπως το κράτος ήταν χωρισμένο σε επαρχότητες και επαρχίες ή θέματα, έτσι και το πατριαρχείο είχε μητροπόλεις κι επισκοπές κι επιπλέον και αυτοκέφαλες αρχιεπισκοπές.

Η ιεραρχία διακρινόταν σε ανώτερο και κατώτερο κλήρο. Στον ανώτερο ανήκαν οι επίσκοποι, οι μητροπολίτες και, φυσικά, ο πατριάρχης. Στον κατώτερο οι ιερείς, οι διάκονοι, οι υποδιάκονοι και οι αναγνώστες.

Για την είσοδο σε κάθε βαθμό υπήρχαν κατώτατα όρια ηλικίας: 20 χρόνια για τον αναγνώστη, 25 για το διάκονο και τον υποδιάκονο, 30 για τον πρεσβύτερο και 35 για τον επίσκοπο[259].

Οι κατώτεροι κληρικοί μπορούσαν να είναι έγγαμοι, με την προϋπόθεση ότι ο γάμος τους είχε γίνει πριν να χειροτονηθούν υποδιάκονοι. Οι ανώτεροι κληρικοί έπρεπε πριν χειροτονηθούν επίσκοποι να δώσουν διαζύγιο στη γυναίκα τους. Αργότερα επικράτησε η συνήθεια οι επίσκοποι να προέρχονται από τους μοναχούς κι έτσι καθιερώθηκε με τον καιρό η αγαμία τους[260].

Οι επίσκοποι εκλέγονταν από το μητροπολίτη, ανάμεσα σε τρία ονόματα που τα πρότεινε η επαρχιακή σύνοδος. Τους μητροπολίτες τους διάλεγε στην αρχή μόνο ο πατριάρχης, αργότερα όμως η ενδημούσα σύνοδος της Κωνσταντινούπολης, πάλι ανάμεσα σε τρεις υποψηφίους. Την εκλογή την επικύρωνε ο αυτοκράτορας. Αυτό το δικαίω-

259. L. Bréhier, Institutions 507.
260. L. Bréhier, Institutions 509 και 513.

μα το διατήρησε μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας, μαζί με το δικαίωμα να προάγει ή και να υποβιβάζει τους ανώτερους κληρικούς[261].

Οι ανώτεροι κληρικοί έπρεπε να είναι μορφωμένοι, αν και τα κριτήρια για τη μόρφωση την εποχή εκείνη δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα αυστηρά[262].

Οι επίσκοποι ήταν υπεύθυνοι για κάθε εκκλησιαστικό ζήτημα της επισκοπής τους. Φρόντιζαν για την πειθαρχία του κλήρου και των μοναστηριών της περιοχής τους. Είχαν δικαστική αρμοδιότητα για τους κληρικούς τους, μα και για τους λαϊκούς, που τυχόν κατέφευγαν σ' αυτούς[263].

Η οικονομική θέση των ανώτερων κληρικών ήταν συνήθως καλή. Συχνά μάλιστα ήταν μεγαλοϊδιοκτήτες. Εισέπρατταν το *«κανονικόν»*, προαιρετική παροχή αρχικά, που με τον καιρό έγινε υποχρεωτική. Κι ακόμα έπαιρναν και τέλη για την τέλεση διαφόρων ιεροπραξιών[264].

Αντίθετα με τους ανώτερους, οι κατώτεροι κληρικοί βρίσκονταν σε οικονομική θέση κάθε άλλο παρά λαμπρή. Ήταν συνήθως ζηλωτές μα αμόρφωτοι χωρικοί, που ζούσαν τη ζωή των συγχωριανών τους και είχαν τα ίδια ελαττώματα και τις ίδιες αδυναμίες με κείνους. Και οι κανόνες της Εκκλησίας και οι νόμοι του κράτους συχνά ασχολούνταν με τους κατώτερους κληρικούς, με τη διόρθωση και την εξύψωση της ζωής τους[265]. Φυσικά, η επιτυχία αυτών των προσπαθειών δεν ήταν πάντα εύκολη, γιατί τους μικρούς τους επηρέαζε η ασύμφωνη καμιά φορά με τις επιταγές της χριστιανικής ηθικής ζωή των ανωτέρων τους.

Τους επισκόπους τους βοηθούσαν στην αποστολή τους οι πιο μορφωμένοι από τους κατώτερους κληρικούς, που υπηρετούσαν και στους μεγαλύτερους ναούς της επισκοπής και στις διοικητικές υπηρεσίες της.

Ο αριθμός των κατώτερων κληρικών που υπηρετούσαν στους ναούς, δεν ήταν σταθερός, παρά προσαρμοζόταν στις ανάγκες του ναού και την οικονομική του ευρωστία. Στην Αγια - Σοφιά της Πόλης υπηρετούσαν στις αρχές του 7ου αιώνα 80 ιερείς, 150 διάκονοι, 40 διακόνισσες, 70 υποδιάκονοι και γύρω στους 300 αναγνώστες, ψάλτες κι άλλοι κατώτεροι υπάλληλοι[266].

Το επιτελείο του πατριάρχη είχε καταρτισθεί σαν τις υπηρεσίες του αυτοκρατορικού παλατιού. Ο *μέγας οικονόμος* ήταν ο διαχειρι-

261. L. Bréhier, Institutions 508.

262. Βλ. Νεαρά Ιουστινιανού Α΄ 6, c. 4 - a. 535. – Mansi 13, σ. 417-18. Πρβ. Αλεξιάς V. II. 5, (II. 12-13).

263. L. Bréhier, Institutions 512-517 κ.ε., 523 κ.ε.

264. L. Bréhier, Institutions 518 κ.ε., 520 κ.ε.

265. L. Bréhier, Institutions 517 κ.ε.

266. Νεαρά Ηρακλείου 22 - a. 612 (=JGR I. 28).

στής του πατριαρχείου, ο *μέγας σακελλάριος* ήταν ο επόπτης για τη μοναχική ζωή και την πειθαρχία, ο *μέγας σκευοφύλακας,* υπεύθυνος για την καλή φύλαξη των ιερών σκευών και για την προετοιμασία των εκκλησιαστικών τελετών, ο *μέγας χαρτοφύλακας,* ήταν αρχικά προϊστάμενος των αρχείων του πατριαρχείου, αργότερα όμως γραμματέας του πατριάρχη και κατά κάποιο τρόπο γενικός διευθυντής του πατριαρχείου[267].

Το πνεύμα που επικρατούσε στη βυζαντινή Εκκλησία ήταν εντελώς δημοκρατικό. Όχι μόνο γιατί αναγνωριζόταν η υπεροχή της συνόδου απέναντι στο άτομο, αλλά και γιατί η απόκτηση και των πιο ψηλών αξιωμάτων στην Εκκλησία δεν είχε καμιά σχέση με την κοινωνική θέση των υποψηφίων. Κι ο πιο ταπεινός μπορούσε να αποβλέπει, ακριβώς όπως και στη λαϊκή διοίκηση, στο ανώτατο εκκλησιαστικό αξίωμα. Οι μόνες απαραίτητες προϋποθέσεις ήταν πρώτα βέβαια η αρετή και, για τα ανώτατα αξιώματα, η σχετική μόρφωση[268].

Έτσι λοιπόν η βυζαντινή Εκκλησία, παρά τις αδυναμίες και τα ελαττώματά της, παρά τις σκοτεινές της περιόδους, αναπόφευκτες άλλωστε για κάθε επίγειο οργανισμό, ανέδειξε μορφές γεμάτες αρετή και θεοσέβεια, δέθηκε ψυχικά με το λαό και πέτυχε μετά την πτώση του κράτους, στους ζοφερούς αιώνες της δουλείας, να διατηρήσει το έθνος αλώβητο και ικανό να ξαναποκτήσει τη χαμένη του ελευθερία.

6. ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Η απονομή δικαίου είναι κατ' εξοχήν έργο του αυτοκράτορα. Οι άλλοι δικαστές δικάζουν και απονέμουν δίκαιο αποκλειστικά και μόνο για λόγους τεχνικούς: επειδή, δηλαδή, ο αυτοκράτορας δεν μπορεί να είναι πανταχού παρών και δεν μπορεί να δικάζει αυτοπροσώπως όλες τις περιπτώσεις που παρουσιάζονται. Όμως όταν οι δικαστές δικάζουν, ενεργούν έπειτα από ρητή εντολή και εξουσιοδότηση του αυτοκράτορα και απονέμουν δίκαιο εξ ονόματός του και σύμφωνα με τους νόμους του[269].

Οι αποφάσεις των δικαστηρίων εφεσιβάλλονται στον αυτοκράτορα και μπορούν να επικυρωθούν, τροποποιηθούν αλλά και ακυρωθούν απ' αυτόν.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα ανωτέρω ο βυζαντινός αυτοκράτορας και δίκαζε αυτοπροσώπως υποθέσεις σε πρώτη εκδίκαση και δεχόταν εφέσεις εναντίον αποφάσεων άλλων δικαστηρίων.

267. L. Bréhier, Institutions 495 κ.ε. – H. Grégoire, Kirche 174 κ.ε.
268. Νεαρά Ηρακλείου 22 - a. 612 (=JGR I. 28).
269. Πρβ. M.A. Bethmann - A. Hohlweg, Civilprozess III. 31 και 88.

Ο αυτοκράτορας δίκαζε στο consistorium principis, μέλη του οποίου ήταν ανώτατοι αξιωματούχοι του κράτους[270].

Σε πρώτη εκδίκαση, ο αυτοκράτορας δίκαζε ορισμένες μόνο υποθέσεις, όπως π.χ. εγκλήματα εσχάτης προδοσίας και εγκλήματα ανωτάτων αξιωματούχων.

Οι εφέσεις εναντίον άλλων δικαστηρίων μπορούσαν να αχθούν στο αυτοκρατορικό δικαστήριο με δύο τρόπους: α) με αναφορά ή υπόμνηση (relatio) των ενδιαφερομένων και β) με έκκλησή τους (appellatio). Αλλά κάθε διάδικος μπορούσε πριν αρχίσει η δίκη να ζητήσει από τον αυτοκράτορα να επιληφθεί της υποθέσεώς του αν δυσπιστούσε προς το δικαστή ή φοβόταν τον ισχυρό αντίπαλό του. Τούτο ζητούσε με μια αίτηση (supplicatio)[271].

Επειδή ο αυτοκράτορας δεν μπορούσε να επιλαμβάνεται αυτοπροσώπως όλων των υποθέσεων, ανέθετε την εξέτασή τους σε ειδικούς δικαστές που τον καιρό του Ιουστινιανού ονομάζονταν *θείοι δικασταί*[272].

Ανώτατος δικαστικός λειτουργός του κράτους, είδος υπουργού δικαιοσύνης συγχρόνως, ήταν ο *κοιαίστωρ του ιερού παλατίου*. Έργο του ήταν η σύνταξη των αυτοκρατορικών απαντήσεων σε κάθε είδους προσφυγή προς τον αυτοκράτορα[273].

Δικαστική αρμοδιότητα για δίκες αστικού και ποινικού περιεχομένου στην πρωτεύουσα και στην περιοχή γύρω από αυτήν είχε ο *έπαρχος της πόλεως* (=Κωνσταντινούπολης), που εκτελούσε ακόμη και τις επιβαλλόμενες ποινές[274].

Στην πρωτοβυζαντινή Κωνσταντινούπολη μνημονεύονται ακόμη οι *curatores regeonum*, αστυνομικοί δηλαδή επιτηρητές των συνοικιών της Κωνσταντινούπολης με μικρή δικαστική αρμοδιότητα και ο *ερευνάς* (quaesitor), αξίωμα που ίδρυσε ο Ιουστινιανός το 539, με αποστολή την παρακολούθηση των υποθέσεων των επαρχιωτών που έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη[275].

270. Περί τούτου βλ. Ε. Cuq, Conseil.

271. Βλ. CJ. 1. 19: «de precibus imperatori offerendis et de quibus rebus supplicare liceat vel non». M.A. Bethmann - A. Hohlweg, Civilprozess III. 92 κ.ε. – M. Kaser, Zivilprozessrecht 432 κ.ε. και 511.

272. E. Hanton, Lexique 93 nr 247: θεῖος δικαστής. – L. Bréhier, Institutions 220. – Πρβ. K.E. Zachariä v. Lingenthal, Geschichte 258, ο οποίος όμως αναφέρει 12 δικαστές.

273. Not. Dign. Or. XII 3-6.

274. M.A. Bethmann - A. Hohlweg, Civilprozess III. 59 κ.ε. - III. 66 κ.ε. – M. Kaser, Zivilprozessrecht 429 κ.ε.

275. Not. Const. (=Not. Dign. 226 κ.ε. 233. 22), Φιλοθ. Κλητορ. 113. 11, 179. 13, 181. 26. – Πρβ. K.E. Zachariä v. Lingenthal, Geschichte 373. – O J.B. Bury, System 71 τους συνδέει με τους γειτονιάρχες. – Κατά τον M. Kaser, Zivilprozessrecht 431 σημ. 73 ο quaesitor ήταν διάδοχος του praetor plebis.

Η θεραπεία και απονομή δικαίου στο Βυζάντιο συμπληρωνόταν με τη λειτουργία των επισκοπικών δικαστηρίων, με τη μορφή της audientia episcopalis. Προαιρετική αρχικά για όλους έγινε από τα τέλη του 4ου αι. υποχρεωτική για τους κληρικούς. Μόνο για ποινικά αδικήματα δικάζονταν οι τελευταίοι από τα λαϊκά δικαστήρια[276].

Η απονομή δικαίου στις επαρχίες ήταν αποστολή του κυβερνήτη της κάθε επαρχίας. Ως κατώτεροι δικαστές στις πόλεις κάθε επαρχίας χρησίμευαν οι *άρχοντες της πόλεως* και οι *έκδικοι.* Οι πρώτοι εκδίκαζαν αστικές μικροδιαφορές και μικροαδικήματα και οι δεύτεροι υποστήριζαν κυρίως τα φορολογικά συμφέροντα των πόλεων έναντι του κράτους. Συν τω χρόνω, όμως, οι έκδικοι απέκτησαν και δικαστικές αρμοδιότητες[277].

Για να αντιμετωπίσουν το πλήθος των μικροδιαφορών των πολιτών τους, οι άρχοντες των επαρχιών, αλλά και της πρωτεύουσας, ανέθεταν την εκδίκασή τους σε εντεταλμένα πρόσωπα, από την τάξη των δικηγόρων, που ονομάζονταν *χαμαιδικασταί,* iudices padanei (κατώτεροι δικαστές)[278].

Οι αλλαγές που άρχισαν ήδη από τον 6ο αι. να επισυμβαίνουν στην αυτοκρατορία είχαν τον αντίκτυπό τους και στον τομέα της δικαιοσύνης.

Ο αυτοκράτορας, βέβαια, αποτελεί πάντοτε το κέντρο απονομής δικαίου. Το δικαστήριό του, όμως, μετονομάζεται σε *βασιλικό κριτήριο* ή *βήμα,* και προεδρεύεται, όταν απουσιάζει ο αυτοκράτορας, από τον *έπαρχο* ή το *δρουγγάριο της βίγλας.*

Ειδικός υπάλληλος, *ο επί των δεήσεων,* έφερε στο δικαστήριο αυτό τις δεήσεις, αναφορές και εκκλήσεις των ενδιαφερομένων κι αυτό απαντούσε με *λύσεις.*

Ως κατ' εξοχήν δικαστής της πρωτεύουσας και της περιοχής της αναδείχθηκε κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή ο έπαρχος της πόλεως, διάδοχος στο σημείο αυτό του επάρχου πραιτωρίου που από τα τέλη του 7ου ή αρχές του 8ου αι. εξαφανίζεται.

Η δικαστική αρμοδιότητα του επάρχου πόλεως περιορίζεται στους επόμενους καιρούς. Επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078) παραχωρεί τη

276. M.A. Bethmann - A. Hohlweg, Civilprozess III. 113 κ.ε. - 114 κ.ε. - M. Kaser, Zivilprozessrecht 441, 436 κ.ε.

277. M.A. Bethmann - A. Hohlweg, Civilprozess III. 42 κ.ε., 103 κ.ε. M. Kaser, Zivilprozessrecht 439, 436 κ.ε.

278. Ιω. Λυδός, De mag. III 8 (94. 9 κ.ε.). – M.A. Bethmann - A. Hohlweg, Civilprozess III. 116 κ.ε. – M. Kaser, Zivilprozessrecht 439.

θέση του ως αντικαταστάτη του αυτοκράτορα στην προεδρία του βασιλικού κριτηρίου, στο δρουγγάριο της βίγλας, που προάγεται από τότε σε *μέγα δρουγγάριο*. Τον 12ο αι. η αρμοδιότητά του περιορίζεται σε ζητήματα των συντεχνιών και άλλα παρόμοια και αργότερα χάνει κάθε αρμοδιότητα και πέφτει στην αφάνεια.

Εκτός από τα δικαστήρια αυτά, στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν οι *κριταί του βήλου* και οι *κριταί του ιπποδρόμου,* που από τον 11ο αι. ενώθηκαν και καλούνται *κριταί του βήλου και επί του ιπποδρόμου.* Υπάγονταν στο *σέκρετο του επί των κρίσεων* και είχαν αρμοδιότητα σε θέματα πρωτοκόλλου και υποθέσεων κυρίως των ανακτορικών υπαλλήλων και των πληρωμάτων των ιδιαιτέρων πλοίων του αυτοκράτορα. Οι δικαστές αυτοί εξαφανίζονται με τη φραγκική κατάκτηση.

Η απονομή δικαίου στα *θέματα* βρισκόταν στα χέρια του *πραίτορα,* προκειμένου για τους λαϊκούς, και του *στρατηγού του θέματος,* για τους στρατιωτικούς. Κατώτεροι δικαστές ήταν οι *θεματικοί κριταί.* Όταν οι τελευταίοι δεν επαρκούσαν για τη διεκπεραίωση των κινουμένων δικών, ο στρατηγός ανέθετε τις πιο ασήμαντες από αυτές σε *χαμαιδικαστάς.* Εφέσεις στις αποφάσεις των τελευταίων αυτών δίκαζαν οι θεματικοί κριτές.

Σημαντικές μεταβολές δέχτηκε η οργάνωση της δικαιοσύνης από τον 12ο αι. Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός καθόρισε το 1166 ότι στην Κωνσταντινούπολη θα υπήρχαν τέσσερα ανώτερα δικαστήρια, προεδρευόμενα από το *μέγα δρουγγάριο,* τον *προκαθήμενο των δημοσιακών δικαστηρίων,* τον *πρωτοασηκρήτη* και το *δικαιοδότη*[279].

Η λατινική κατάκτηση μαζί μ' όλα τα άλλα ξεθεμελίωσε και τη βυζαντινή δικαιοσύνη. Για το λόγο τούτο ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος μετά την ανάκτηση της Πόλεως επιχείρησε να την ανορθώσει. Συνέστησε, λοιπόν, το 1296 στην Κωνσταντινούπολη ανώτατο δικαστήριο από δώδεκα δικαστές κληρικούς και λαϊκούς[280]. Παρά τα λαμπρά αποτελέσματα που έδωσε στην αρχή το δικαστήριο αυτό, αφέθηκε να παρακμάσει και να χαθεί σιγά σιγά, όπως σβήνουν οι τόνοι ενός μουσικού οργάνου, για να μεταχειριστώ τους λόγους του Παχυμέρη: «...ἀλλὰ κατ' ὀλίγον κατὰ τὰς τῶν μουσικῶν χορδῶν κρούσεις, ἐξησθενικὸς διαπεφωνήκει»[281].

Την προσπάθεια του Ανδρονίκου Β΄ επανέλαβε ο διάδοχός του Ανδρόνικος Γ΄. Το 1329 ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη τετραμελές ανώ-

279. Νεαρά Μανουήλ Α΄ 66 (=JGR I. 389 κ.ε.).
280. Γεωργ. Παχυμ. II. 236. 11 κ.ε. – L. Bréhier, Institutions 237.
281. Γεωργ. Παχυμ. II. 237. 7 κ.ε.

τατο δικαστήριο, που το αποτελούσαν δύο κληρικοί και δύο λαϊκοί. Τα μέλη του ονομάστηκαν *καθολικοί κριταί των Ρωμαίων* και είχαν αρμοδιότητα σε όλα τα κάστρα και τις περιοχές της αυτοκρατορίας[282].

Αρχικά οι τέσσερις καθολικοί κριτές δίκαζαν όλοι μαζί και εξέδιδαν από κοινού τις αποφάσεις τους είτε συνεδριάζοντας στην Κωνσταντινούπολη είτε στις επαρχίες, όταν περιόδευαν. Επειδή όμως οι ανάγκες ήταν πολλές, δόθηκε το δικαίωμα στον κάθε ένα καθολικό κριτή να δικάζει και μόνος του. Η απόφασή του, όμως, εκδιδόταν στο όνομα και των τεσσάρων κριτών.

Και πάλι, όμως, οι ανάγκες αποδείχτηκαν ανώτερες κι από τη ρύθμιση αυτή και γι' αυτό γύρω στα μέσα του 14ου αι. εμφανίστηκε ο θεσμός των τοπικών καθολικών κριτών. Αναφέρονται έτσι καθολικοί κριταί Θεσσαλονίκης, Λήμνου, Μορέως, Τραπεζούντος.

Τη δικαστική αρμοδιότητα στα κάστρα και τις μικρές περιφέρειες είχαν οι *κεφαλατικεύοντες,* βοηθούμενοι βέβαια από κατάλληλα πρόσωπα που ασκούσαν χρέη κριτών[283].

Παράλληλα εκτεινόταν διαρκώς περισσότερο η δικαστική αρμοδιότητα των επισκόπων και των εκκλησιαστικών δικαστηρίων. Η αρμοδιότητα των επισκόπων που στην αρχή ήταν διαιτητική μεταβαλλόταν σε δικαστική κι όσο παράκμαζε το κράτος τόσο η εκκλησιαστική δικαστική αρμοδιότητα υποκαθιστούσε τη συνηθισμένη λαϊκή.

Η διαδικασία της έφεσης στα εκκλησιαστικά δικαστήρια ακολουθούσε την εκκλησιαστική ιεραρχία: από τον επίσκοπο στο μητροπολίτη, από εκείνον στον πατριάρχη ή, τέλος, στον αυτοκράτορα.

Η εμπέδωση της εκκλησιαστικής δικαστικής αρμοδιότητας επέτρεψε ώστε η Εκκλησία να βρεθεί προετοιμασμένη για τον εθναρχικό της ρόλο, όταν τις ελληνικές χώρες κατέλαβε ο Τούρκος κατακτητής[284].

282. Νικηφ. Γρηγ. I. 437. 21 κ.ε., 537. 5 κ.ε. – L. Petit, Réforme 134 κ.ε.
283. G. Stein, Untersuchungen 27 κ.ε.
284. L. Bréhier, Institutions 526 κ.ε.